

Національна National
академія наук Academy of Sciences
України of Ukraine
Інститут філософії H.S. Skovoroda
ім. Г.С. Сковороди Institute of Philosophy

ФІЛОСОФСЬКА ДУМКА
PHILOSOPHICAL THOUGHT

2' 2017

УКРАЇНСЬКИЙ UKRAINIAN
НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ ACADEMIC
ЧАСОПИС JOURNAL
ЗАСНОВАНИЙ ESTABLISHED
У СІЧНІ 1927 РОКУ IN JANUARY 1927
ВИХОДИТЬ FREQUENCY:
РАЗ НА ДВА МІСЯЦІ SIX ISSUES PER ANNUM

Революція: Revolution:
принцип the principle
надії of hope

Contents

Editorial	4
TOPIC OF THE ISSUE: REVOLUTION: THE PRINCIPLE OF HOPE	5 Foreword
Round table discussion of “Filosofska Dumka” (Philosophical Thought)	6 Revolution: The experience of political revolutions of the 20—21 st centuries (<i>O. Bilyi, V. Verstiuk, Ye. Golovakha, A. Yermolenko, V. Liakh, S. Makeev, M. Popovich, S. Prolev, V. Skurativskiy, M. Tsurupa</i>)
	54 <i>Dietrich Böhler (Berlin, Germany)</i> Meditations concerning our surrounding in conditions of external and internal threats
Articles	57 <i>Ilami Yasna (Kyiv)</i> Revolution thesauri as a method of studying their sense dimension
ARTICLES: SOCIAL PHILOSOPHY	73 <i>Mstyslav Kazakov (Kyiv)</i> Foucault and Latour: two outlines of social theory
	90 <i>Oleh Bilyi (Kyiv)</i> Legitimacy and Violence (On the Imaginary of Political Power)
	105 <i>Olha Gomilko (Kyiv)</i> Post-Totalitarian Situation: Totalitarian Virtualization vs Democratic Free Thinking?
REVIEWS	112 <i>Oleksii Panych (Kyiv)</i> Manual in the history of philosophy: cover or prism?
Instructions	116

Зміст

До читачів	4
ТЕМА ЧИСЛА: РЕВОЛЮЦІЯ: ПРИНЦИП НАДІЇ Круглий стіл «Філософської думки»	5 Передне слово 6 Революція: Досвід політичних революцій ХХ—ХХІ сторіччя (<i>О. Білий, В. Верстюк, Є. Головаха, А. Єрмоленко, Р. Кобець, В. Лях, С. Макеєв, М. Попович, С. Пролєєв, В. Скуратівський, М. Цюрупа</i>) 54 <i>Дитрих Бьолер (Берлін, Німеччина)</i> Розмисли щодо нашого осереддя в умовах зовнішніх і внутрішніх загроз 57 <i>Іллі Ясна (Київ)</i> Тезауруси революцій як засіб дослідження їхнього смислового виміру
Статті:	
СТАТТІ: СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ	73 <i>Мстислав Казаков (Київ)</i> Фуко і Латур: два нариси соціальної теорії 90 <i>Oleh Bilyi (Kyiv)</i> Legitimacy and Violence (On the Imaginary of Political Power) 105 <i>Olha Gomilko (Kyiv)</i> Post-Totalitarian Situation: Totalitarian Virtualization vs Democratic Free Thinking?
ПРО КНИГИ	112 <i>Олексій Панич (Київ)</i> Посібник з історії філософії: ширма чи призма?
Вимоги до авторів	116

Поточний рік вміщує два знаменні ювілеї. Перший — 500 років (півтисячоліття!) минає від початку християнської Реформації. Другий — 100 років від буремних подій, що поклали край існуванню Російської імперії та розпочали (від більшовицького Жовтневого перевороту) грандіозний і нещадний соціальний експеримент, наслідки якого й до сьогодні тяжко відбиваються на долі нашої країни. Можна сказати, що Реформація розпочала тривалий історичний період революцій, які стали головним форматом не лише соціальних змін, а й перетворень в інших сферах життя (промислова революція, науково-технічна революція, культурна революція тощо). Під впливом цієї соціально-політичної практики революція сприймається як самоочевидний елемент суспільного поступу. Однак цілком доречним є запитання щодо підстав та виправданості цієї очевидності. Вона дійсно є майже незаперечною в оптиці модерної свідомості, проте вже найближчі десятиліття історії людства здатні її підважити.

Виникає питання: чи є революція неодмінним засобом глибоких якісних соціальних змін, чи вона радше є симптомом людської неспроможності здійснити нагальні суспільні перетворення (передусім щодо подолання соціальної нерівності) іншим — конструктивним і мирним — шляхом, уникаючи шалених руйнацій та жертв? Що це питання не є суто умозглядним, свідчить досвід соціальної держави на Заході. Саме дієва і цілеспрямована реформаторська практика від останньої третини XIX століття спромоглася до значно ефективнішого розв'язання соціальних проблем та підвищення якості життя, ніж всі грандіозні соціальні експерименти XX століття, що ми їх знаємо як досвід тоталітарних утопій.

Так чи так, розгляд феномену революції сьогодні — це не лише данина минулим історичним подіям, а й рефлексія щодо поточних суспільних перетворень, зокрема в Україні. Саме тому в центрі уваги авторів цього числа «Філософської думки» перебувають можливість, механізм та суперечності революції як способу суспільних перетворень. Природу революції розуміють по-різному, ще ширшим є спектр її оцінок. Однак всі згодні в тому, що революція є екстраординарною подією, своєрідним екстремумом соціального життя. Тож для нашої країни, саме існування якої вимагає реальних трансформацій суспільного порядку та подолання гострих соціальних суперечностей, невідворотним є питання, яким чином відбудуться необхідні зміни: чи ми рухатимемося шляхом цілеспрямованих перетворень на підставі досягнутого суспільного консенсусу чи зятятість панівної верхівки та її небажання до правдивих змін призведуть до нового соціального катаклізму? Будь-яка розмова про досвід і суть революцій в умовах сучасної України інспірує тему оптимальної стратегії суспільних перетворень. Сподіваємось, матеріали цього числа журналу спонукатимуть до плідних рефлексій із цих питань.

Тематичний блок наступного, четвертого числа «Філософської думки» буде присвячено проблемі практичності філософії в різних її вимірах.

ТЕМА ЧИСЛА: РЕВОЛЮЦІЯ: ПРИНЦИП НАДІЇ

Переднє слово

Уявімо собі, що реалізувалась би одна з горбачовських утопій у вигляді югославського соціалізму або гібридної економіки Ден Сяо Піна з «радянським обличчям». Цілком очевидно, що 2017 рік пройшов би під гуркіт помпезного гібридного святкування Жовтневого перевороту і реабілітованих цінностей російської лютневої революції. Проте це могло би статися лише за певних умов: якби тоталітарний режим Радянського зразка з його неефективною економікою не програв холодну війну, якби югославська модель урядування, виплекана найвнищими реформістськими фантазіями радянської номенклатури, не зазнала краху у процесі розпаду балканської мініімперії, якби у Китаї не утвердився жорсткий неокapіталізм під орудою традиційного для країни етатистського, криптокомуністичного режиму, якби національні еліти СРСР зберегли відданість компартійним тотемам, а «радянська людина» залишалася слухняним виконавцем примх чергового генсека, якби було остаточно зужито пам'ять про національні революції початку ХХ століття, про українську — насамперед. Цей ряд «якби», мабуть, нескінченний.

Отож, святкування річниці найбільшої соціальнополітичної катастрофи ХХ століття — Жовтневого перевороту — скасовано завжди несподіваним карколомним перебігом того, що заведено називати історичним процесом.

Натомість маємо вкрай продуктивну тишу, яка спонукає нас замислитись над природою революційного ворохобництва, над цілковитою неспроможністю соціальних дієвців планувати, ба навіть прогнозувати історію, гарантовано окреслювати риси історичного поступу. Ця тиша — добрий помічник для інтелектуала — філософа, соціолога, історика. Власне, ці обставини і визначили мотто та програму нашого круглого столу «Революція: Принцип надії».

Круглий стіл «Філософської думки»

РЕВОЛЮЦІЯ:

Досвід політичних революцій ХХ—ХХІ сторіччя

Олег Білий

Вступне слово

Ідея сформулювати провідний лейтмотив нашого круглого столу як принцип надії народилась у дискусії з Сергієм Пролеєвим. Чому принцип надії? Річ у тім, що у спробі осмислити революційні процеси ми наштовхнулись на низку дискусійних питань, які досі не мають розв'язання. Я хотів би, щоб цей круглий стіл став, можливо, першим кроком. Адже 17-й рік — це рік катаклізмів, рік радикальних змін і давньої історії, і історії новітньої. Я маю на увазі європейську реформацію, яка була справжнім революційним зламом, і 1917-й рік, який приніс так багато змін і так багато страждань. Наш колега Анатолій Лой запропонував альтернативний версус-мотив — принцип відповідальності.

Зрештою дійшов висновку, що кожна альтернатива завжди вказує на проблему. Отож я хотів би просто позначити деякі проблемні вузли нашої розмови. У багатотомній праці «Принцип Надії» одному з провідних світових соціологів ХХ сторіччя Ернсту Блоху вдалося помітити важливу річ: будь-які спроби пояснити революцію переважно на основі пошуків відповідних історичних аналогів не дає адекватного розуміння фундаментальної онтологічної і соціальної природи революції. Річ у тім, що історичні аналогії, взірці і цикли значною мірою мають авторитарний характер. І Блаженний Августин, і Гегель, і Маркс, і Ніцше, кожен на свій копил говорили про відтворення і повторення ми-

© О. БІЛИЙ,
В. ВЕРСТЮК,
Є. ГОЛОВАХА,
А. ЄРМОЛЕНКО,
Р. КОБЕЦЬ,
В. ЛЯХ,
С. МАКЕЄВ,
М. ПОПОВИЧ,
С. ПРОЛЕЄВ,
В. СКУРАТІВСЬКИЙ,
М. ЦЮРУПА,
2017

нулих революцій як взірця. По суті перед нами класичний структуралістський підхід. Не випадково Марксова праця «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта» стала своєрідною Біблією для структуралістів, Ролана Барта зокрема.

З мого погляду революції насамперед пов'язані з дією екзистенціалу, що його Ернст Блох окреслив як принцип надії, що є протилежним принципу відповідальності. Позаяк революціонери завжди безвідповідальні. Йдеться про ірраціональну стихію, яка, будучи приспаною за певних історичних часів, знову спалахує за нової доби гострої соціальної кризи. Однією з ознак цієї реалізації принципу надії є волонтерські рухи. Тут варто згадати історичні аналоги. Наприклад, волонтерські рухи в американській національній революції зрештою призвели до інституціалізації всієї держави. Це, по суті, партизанський рух так званих мінітменів (людей однієї хвилини) — загонів, що могли провести блискавичну мобілізацію своїх воїнів у процесі революційної війни за незалежність США; діяльність Джона Пола Джонса, фундатора американського флоту, який був капером — приватною особою, яка з дозволу держави використовувала військові кораблі. Ці приклади свідчать, що волонтерський рух був однією з рушійних сил революції. Згадаймо у зв'язку з цим знаменитий принцип, точніше вислів студентської революції 1968-го року у Франції: «Будьте реалістами, бажайте неможливого!» Революціонери завжди бажують неможливого. Мені видається, що наше завдання — побачити, що класичне визначення історичних подій у межах веберівського ідеального типу є помилковим, оскільки ідея циклу в історії має авторитарний характер. Це своєрідна історична тавтологія, адже ми прирівнюємо сучасні події, чи це, наприклад, Революція Гідності, чи Помаранчева революція, до якихось взірців, в які ми заздалегідь заклали певні риси, і вважаємо ці риси універсальними. Відбувається сакралізація взірця. Натомість для розвитку розуміння того, що собою являють революція і носії революції, принцип надії є засадовим. Згадаймо у зв'язку з цим той трагічний поворот у ході розгортання Революції Гідності, коли озброєні дерев'яними щитами і палицями люди йшли під снайперські кулі. Були різні пояснення цього дивовижного вчинку. Говорили, що батьки дбали про майбутнє своїх дітей. Гадаю, у глибині навіть така очевидна і виправдана стурбованість не була головним мотивом героїчної поведінки. Головний мотив такого вчинку — реалізувати свій шанс у цьому житті, коли наявні соціальні структури і структури влади не дають такої можливості. У цьому полягав сенс внутрішнього поштовху, екзистенційної спонуки Героїв Небесної Сотні.

І, нарешті, останнє. Суспільство розвивається у такий спосіб, що без зв'язку з принципами влади принцип надії теж не діє. І в цьому розумінні бюрократизація і революційна дія ідуть пліч-о-пліч. Це добре показав Жорж Сорель у книзі «Роздуми про насильство», не кажучи вже про вульгарне розуміння природи і техніки влади, що його обстоював Нікколо Макіавеллі. Кожна революція стикається з потребою техніки влади. Ось тут і вступає в

дію ця дилема чи дихотомія Сорель — Макіавеллі. З цього погляду досягнення такого явища, як українська Революція Гідності, ще попереду.

Мирослав Попович

**«Навіщо ми все це робили?»:
революція і принцип безвідповідальності**

Хотів би звернути вашу увагу на певну непослідовність, яку проявляє суспільство, коли сьогодні говорить про революцію та її типи. Що являє собою, власне кажучи, революція? Що протистоїть революції? Чи породжує велика революція велику контрреволюцію? Ми завжди маємо широкий політичний спектр — від лівих до ультраправих. Хоча, скажімо, африканські народи такої градації не знають. Проте соціальна структура суспільства продукує певні політичні тенденції, які ми позначаємо як революцію і контрреволюцію. Я противник контрреволюції, я називаю себе революціонером. Це слово містить певний ансамбль сенсів і продукує низку промовистих емоцій. Слово «революціонер» у вустах революціонера звучить цілком зрозуміло, але не можна визначити стандарт ставлення до людини, якщо вона каже, що вона є контрреволюціонером. Ніхто не говорить, що Скоропадський чи Манергейм були великими контрреволюціонерами, навіть серед тих, хто вклоняється лідерам антикомуністичних рухів. І водночас немає табу щодо цих діячів, які, по суті, уособлювали консервативну контрреволюцію. Втім, жоден з них не пишався тим, що він контрреволюціонер. Ніхто не наважився сказати — я контрреволюціонер. У слові «революціонер» є щось таке, що має непереборну притягальну силу. Навіть попри трагічний революційний досвід, усе-таки залишається приналежність революційної віри. Одного разу, коли я був у Парижі, мені дали потримати в руках книжку, яку я охоче привіз би додому і всім показував. У ній опубліковано написи на стінах громадських вбиралень у Парижі, що з'явилися там у травні 1968 року. Для соціолога ідея задокументувати химери революційної свідомості може видатися занадто екзотичною. Проте я не бачив такої цнотливості, такої моральної чистоти тексту в інших громадських місцях, місцях, запаскуджених цинічними і вульгарними графіті. Це явно писали хлопці та дівчата 16, 18, 20 років, провідні дієвці студентської революції. Хоча я цілком уявляю той кошмар, який би настав у Франції у разі перемоги революції зразка 1968 року. Але в будь-якому разі п'янке повітря революції — це феномен, який вимагає додаткового аналізу.

І ще я пригадую своє перше знайомство з некомуністичною ідеологією (я не кажу про окупацію, коли можна було «наїстися» цією ідеологією на все життя). Одного разу мій приятель приніс мені потримати в руках підшивку журналу «Нева» за 1917 рік. У публікаціях впадає в око різьчата зміна соціальних настроїв. Коли у березні 1917 року впав царський уряд, раптом майнула подихом свободи, відчуттям весни. І цей подих свободи з документальною та

емоційною точністю закарбували автори «Невы». Вдруге я це відчуття звільнення знайшов тільки у молодого Тичини. Кожна поетична емоція, енергія Тичиного вірша перетворювалась на виразний і напрочуд точний символ доби. Які кольори панують в уяві Павла Тичини? Золото і блакитне небо. Я не берусь оцінювати, наскільки це відповідає певним канонам, але повітря свободи тут є прозорим і виразним. Аж поки не написав Тичина: «відчиняйте двері, наречена жде», коли революція вже потопала в крові.

Значною мірою завжди залишається ірраціональна рештка, яка не звідна до простої мотивації революційної дії, те, що перебуває по той бік прагматики повстання. Скажімо, сьогодні я спілкуюся з молодими людьми, які щось варять, печуть для воїнів, і я бачу той самий ірраціональний порив весняного вітру. Але мені сумно, бо я вже знаю, чим це може закінчитися: постреволюційними буднями, а може, й новою кров'ю. Загальне питання можна сформулювати так. Якби ми зуміли звести всі прояви нераціональних чи ірраціональних сплесків, ми, мабуть, стали б щасливими людьми. Нині в оцінці суспільних подій вельми поширений і ревізійністський дискурс: мовляв, не треба було й розпочинати Революцію Гідності. І тут я згадую, як свого часу до Києва приїздив Лех Валенса і нас, колишніх засновників Руху (я теж потрапив до їх числа), знайомили з Валенсою. Ми стояли купкою, і нас всіх вітав Лех Валенса, а тоді подивився на нас і промовив: «Навіщо ми все то робили?» Ще перебуваючи у вирі буремних подій, він добре усвідомлював, що на нього чатують великі негаразди.

Революція і досі залишається загадковим, незрозумілим феноменом, який символізує руйнацію. Бо революція — це деструкція. Революція — це, по-перше, те, що губить старе, по-друге, це те, що навіть у апологетів революції виглядає як чистка авгієвих стаєнь, що торує шлях для ідеї тиранії. А отже, чи можемо ми якимось чином врятувати себе від питання: «Навіщо ми все це робили?»

Анатолій Єрмоленко Революція і терор

Наш круглий стіл присвячено проблемам революції, оскільки цього року минає 100-річчя кількох революцій, що відбулися і в колишній Російській імперії, і в Україні. Тому, звісно, варто переосмислити ці події. Революція — це завжди певне трансцендування, чи трансгресія, узаasadничена так званим принципом надії, що його запропонував свого часу неомарксист Ернст Блох в однойменній праці. Принцип надії пов'язаний, отже, з майбутнім. «Посилання на майбутнє, — пише В. Гьосле, — є головним пунктом марксистського обґрунтування норм. А що критика є вельми істотною метою цього настановлення, то фактичність треба було подолати (*überschritten*), та оскільки матеріалістичний принцип робить ідеальну сферу неосяжною, то й підставою на ті норми повинно бути майбутнє — ще неіснуюче буття; повинне, отже, бути те, що буде (*das soll eben sein, was sein wird*).

Звісно, цим незмога уникнути натуралістичного хибного умовиводу, поза-як буття-в-становленні (*Sein-Werdende*) підпадає під суще (*Seinde*). До того ж не є зрозумілим, як можна передбачити майбутнє»¹. Важливим тут є твердження про онтологізацію майбутнього, що містить у собі небезпеку підміни сущого належним і як наслідок безвідповідальності.

Тому ще 1919 року в одній із чотирьох своїх доповідей, виголошених перед студентами Вільного студентського товариства у Мюнхені, а саме в доповіді «Політика як покликання і професія»² Макс Вебер запроваджує етику відповідальності, яку він висуває на протигагу так званій ідеології і практиці соціал-демократії, узасадничених етикою переконання. Така етика відповідальності є одним із важливих трендів етики ХХ сторіччя. Зокрема Ганс Йонас, критикуючи Блоха, висуває славнозвісний «Принцип відповідальності».

З одного боку, марксизм — це утопія, і в цьому плані Принцип надії якнайбільше підходить до визначення мотиваційних чинників революційних процесів, з іншого — це соціальна онтологія, яка має спиратися на науку. Марксизм від самого початку був такою претензією на науковий аналіз. «Розвиток соціалізму від утопії до науки» Енгельса. Два відкриття Маркса — матеріалістичне розуміння історії і закон доданої вартості. Ця праця досить пізня, опублікована 1880 року. По-перше, цей закон не є загальноісторичним, як це показав Ю. Габермас у праці «До реконструкції історичного матеріалізму», по-друге, закон доданої вартості, або закон капіталістичної експлуатації, не дає підстави для перетворення суспільства. Важливішим у Маркса є інший закон — «тенденція норми прибутку до зменшення», який він розробляє в другому томі «Капіталу». Так чи так марксизм-соціалізм не став наукою. Прикладом може правити той факт, що Маркс та Енгельс вітали Паризьку комуну як прообраз соціалістичного суспільства, яка була подавлена і залита кров'ю, але на Заході подібні революції так і не були здійснені, шлях до соціалізму виявився іншим, що дістало свого обґрунтування в ордолібералізмі, концепції соціальної держави Фрайбурзької школи тощо.

Нагадаю, що в Паризькій комуні фактично було ліквідовано принцип поділу влад. Але це взяв Ленін, вітаючи виникнення Рад, в яких також було знехтувано цей принцип. Цього ми не знайдемо в його праці «Держава і революція», де він здебільшого продовжує ті думки Маркса про диктатуру пролетаріату, які той висловив у «18 брюмера Луї Бонапарта», в «Критиці Готської програми». Нерозробленість цих процедурних питань приховувала у собі небезпеку того, що насправді диктатура пролетаріату як диктатура більшості перетвориться на диктатуру партії, а точніше — на диктатуру партійних функціонерів.

¹ Гюсле В. Трансцендентальна прагматика як фіхтеанство інтерсуб'єктивності // Єрмоленко А.М. Комунікативна практична філософія. — К.: Лібра, 1999. — С. 477.

² Weber M. Geistige Arbeit als Beruf. Vier Vorträge vor dem Freistudentischen Bund. Zweiter Vortrag: Max Weber. Politik als Beruf. — München; Leipzig: Verlag von Duncker & Humblot, 1919.

Якщо коротко, то можна сказати, що так звана соціалістична революція порівняно з лютневою буржуазною революцією була фактично контр-революцією. Це регресія. На це звернув увагу свого часу ще М. Вебер у своїй праці «Соціалізм», показуючи, що в Росії фактично створена не диктатура пролетаріату, а диктатура бюрократії. Проте це побачив уже за свого життя і Ленін. Не випадково, що в кінці свого життя він судомливо шукає можливості подолання такого становища. Проте, якщо звернутися до передсмертних листів до з'їзду, то засоби, які він пропонував (збільшення ЦК, збільшення кількості робітників у ньому), постають принаймні наївними.

Як показав Апель у статті «Дискурсивна етика як політична етика відповідальності у ситуації сучасного світу», перекладену і опубліковану мною в «Комунікативній практичній філософії», «марксизм-ленінізм робив ставку не на комунікативний розум людей як представників демократичних інтересів, а отже й не на політичну силу переконання власних аргументів у дискусії, а на об'єктивно необхідне, що науково передбачається, загострення класової боротьби та протиріч у капіталізмі, які мають відтак призвести до світової революції. Звичайно, він був змушений поряд з об'єктивно детермінованою ходою історії вмиг звернутися по допомогу до волонтаризму професійних революціонерів. З позиції об'єктивізму-редукціонізму в цьому полягала непослідовність, принаймні з огляду на відсталість економічних відносин у Росії. Проте ця непослідовність професійних революціонерів знову ж таки відповідала технократичному поділу людського суспільства на суб'єктів та об'єктів практики управління... Ця тенденція, — зауважує Апель, — полягає уже в тому, що прогрес від феодального чи абсолютистсько-меркантилістської системи до буржуазного капіталізму, який аналізував Маркс, пішов у зворотному напрямку. Як наслідок, за умов реально існуючого соціалізму здійснюється рефеодалізація суспільства. Еліта функціонерів, номенклатура, яка за ідеєю мала бути представником трудящих, насправді так само, як і дворянство в середньовіччі, намагається оволодіти державою як приватною власністю»³. Наслідки такої рефеодалізації, точніше демодернізації, ми переживаємо й сьогодні.

Чому так сталося, і чи була тоді, в жовтні 1917 року, революційна ситуація, яка мала б призвести до соціалістичної революції? У Маркса революція — це комплексне поняття, яке передбачає в самому широкому плані зміну суспільно-економічної формації, складниками якого були не тільки злам політичної системи і встановлення диктатури пролетаріату, а й зміна економічного базису, який включав і зміну в технологіях, тобто технологічну революцію, після того як капіталістичний лад цілковито вичерпає себе. Для Леніна, про якого Л. Троцький писав, що він цілодобово думає про про-

³ Апель К.-О. Дискурсивна етика як політична етика відповідальності у ситуації сучасного світу // Єрмоленко А.М. Комунікативна практична філософія. — К.: Лібра, 1999. — С. 397.

летарську революцію, революція — це насамперед *політична революція*. Тому Ленін першою чергою і розробляв саме політичні аспекти революції.

У праці «Майовка революційного пролетаріату» (1913) Ленін запровадив поняття «революційна ситуація», що дістало свою конкретизацію в інших його статтях. *Революційна ситуація*, згідно з Леніним, це:

1. Верхи не можуть керувати по-старому — неможливість панівного класу зберігати в незмінному вигляді своє панування.

2. Низи не хочуть жити по-старому — різке загострення вище звичної злиденності і бідунь пригнічених класів і їхнє бажання змін свого життя на краще.

3. Значне підвищення активності мас, залучених як усім становищем кризи, так і самими «верхами», до самостійного історичного виступу.

Я хотів би запропонувати інший термін, а саме «терористична ситуація». Відповідно моя теза полягає в тому, що в жовтні 1917 року була не революційна, а терористична ситуація. Пропоную таке її визначення.

Терористична ситуація — це:

1. Верхи *не можуть* керувати по-старому, проте й *не хочуть* щось змінювати шляхом реформ.

2. Низи *не хочуть* жити по-старому, але *не можуть* (не мають можливостей, сил і засобів) революційно змінити ситуацію.

3. *Слабка активність* мас (громадян), *неспроможність і небажання* до самостійного історичного виступу, адже немає того політичного класу, який, з огляду на його інертність і певну інтегрованість у соціально-політичну систему, здатен на такий виступ. Проте є сила, партія професійних революціонерів, яка здатна на такий виступ.

4. Результатом є патова ситуація, і тоді маргінальні, неінтегровані в суспільство, елементи засобами точкових ударів терору здійснюють руйнацію системи. Тут доречно використати термін негативної діалектики Теодора Адорно.

Більшовики і були тими маргіналами, які на тлі крайнього загострення соціальних відносин внаслідок світової війни створили й реалізували таку терористичну ситуацію. Згадаймо, що вони самі спочатку називали свою революцію переворотом. Я вважаю, що в Росії, навіть застосовуючи лєнінські поняття, так звана жовтнева соціалістична революція викликана не революційною, а терористичною ситуацією. Понад це, більшовики поступово захоплювали владу: від штурму Зимового палацу в жовтні 1917 року через розпуск Установчих зборів у січні 1918 року, а також оголошення червоного терору після вбивства посла Німеччини Мірбаха.

Подібною була й терористична ситуація в Німеччині, коли після виборів до Райхстагу в листопаді 1932 року націонал-соціалістична партія, отримавши тільки 30 відсотків, не мала більшості в парламенті, тим більше в сформованому в результаті виборів уряді, куди ввійшли тільки Гітлер і Геринг. Навіть після призначення Гітлера райхсканцлером націонал-соціал-

лісти ще не захопили владу остаточно. Тільки після підпалу Райхстагу 27 лютого 1933 року і законів Гінденбурга 28 лютого, а потім особливо після закону «Про подолання нужденності народу і райху», який ввійшов в історію під назвою «Закону про надзвичайні повноваження», а також після смерті Гінденбурга і скасування посади президента та оголошення Гітлера фюрером захоплення влади стало остаточно.

Як на мене, сьогодні людство переживає подібну терористичну ситуацію в світовому масштабі, викликану насамперед глобальними проблемами сучасності, одна з них — це суперечність між країнами першого та третього світів. Ця суперечність — це не стільки цивілізаційне чи культурне зіткнення, це насамперед соціально-економічна суперечність, що призводить до постнеоконсервативних тенденцій, важливими складниками яких є неонаціоналістичні рухи. Проте є тут і каталізатори, зокрема ІДІЛ, політика Росії. Порядок, який формувався в Європі в повоєнний період, узasadничений Всезагальною декларацією прав людини, а також європейськими цінностями свободи, справедливості, солідарності, прав людини, гідності тощо, сьогодні ставиться під сумнів, дістаючи свого прояву в так званих гібридних ідеологіях. І цим користується не тільки Путін, а й певні політичні сили в розвинених країнах, зокрема в Німеччині, такі, як НДП, Pegida (Patriotische Europäer gegen die Islamisierung des Abendlandes), AfD (Alternative für Deutschland). Гібридні ідеології, що великою мірою є наслідком постмодернізму, з його концептами постістини, заперечення її граничного обґрунтування, а також етичних норм і цінностей тощо.

Яким є ставлення до цього, зокрема, ліберальної філософії, можна продемонструвати на прикладі Заяви («Міркувань») Дитриха Бюлера, яку нещодавно він мені надіслав і яку в моєму перекладі українською прошу дозволити оголосити⁴.

С. Присухін: Чому ви говорите про націоналізм як загрозу?

А. Єрмоленко: По-перше, я мав на увазі правонаціоналістичні загрози в Європі; по-друге, треба згадати насамперед той факт, що для Німеччини ще з огляду на її націонал-соціалізм надто болісним є згадка про будь-який націоналізм.

Євген Головаха

Революція у неостановому суспільстві: сучасні виклики

З погляду соціолога, є три критерії, які дають змогу визначити політичні події як революцію. Це, по-перше, масовість руху. Якщо просто хтось когось відсторонив від влади, то не революція, а просто переворот. По-друге, це суттєві інституційні зміни. Як вони відбуваються, яким шляхом, то вже інша справа. По-третє, це насильство або загроза на-

⁴ Текст заяви ми публікуємо в цьому числі «ФД». — Прим. ред.

сильницьких дій. Якщо певні події відповідають цим критеріям, то можна говорити про революцію, а не просто про протестні акції, політичні заворушення або заколоти. Щодо світлих надій та райдужних перспектив, пов'язаних з революцією, маю сказати, що є різні точки зору на це. І тут єдності соціологи не дійшли.

Серед них є великі оптимісти, такі, як Карл Маркс, який розглядав революцію як «повитуху історії». Треба визнати, що ця точка зору суттєво вплинула на багатьох дослідників проблеми соціально-політичних змін у минулому, і цей вплив відчутно й досі. Є глибокі песимісти, серед яких я б насамперед відзначив Пітирима Сорокіна, який був професійним революціонером, секретарем Керенського, дослідником наслідків революції і громадянської війни, потім був пасажиром славетного «філософського пароплава», працював в Америці, де створив кафедру соціології у Гарвардському університеті і набув статусу одного з найавторитетніших соціологів ХХ сторіччя. Вивчаючи наслідки революцій, він дійшов висновку, що вони мають переважно руйнівний характер, деформуючи матеріальні та духовні засади життя людей, і тому завдання відповідальної еліти полягає в тому, щоб обмежувати масштаби, терміни та агресивність революцій.

Є й такі, яких я умовно назвав би «еволюціонерами». З їхньої точки зору соціальна еволюція прийнятніша від революційних змін, але тільки до того моменту, коли остаточно спотворюються органічні засади еволюційного процесу і соціальні суперечності сягають критичної межі. Такої точки зору дотримується сьогодні більшість представників академічної соціології, які розглядають революцію як екстремальний шлях подолання кричущої нерівності людей за суттєвими соціальними ознаками. Якщо у суспільстві постійно відтворюють умови для масової соціальної депривації, у ньому зростає і масова підтримка вибухових соціальних змін.

На користь та проти кожної зі згаданих вище позицій можна навести багато аргументів. У чомусь кожна з них має рацію, у чомусь кожна викликає сумніви. Але жодна з них не заперечує роль соціальної нерівності і жаги до встановлення «справедливого ладу» як вирішального чинника масової підтримки безумної, здавалося б, ідеї зруйнувати соціальний порядок, ризикуючи втратити геть усе без гарантії отримати бодай щось. На мій погляд, хоч би яким ідеологічним декором камуфлювали революції, природа їх єдина — антистановова. Що це означає? Що завжди, коли вищий стан (а він і досі зберігається у традиційних та перехідних суспільствах) нахабніє так, що терпіти його вже неможливо, складаються революційні умови, за яких знаходять масову підтримку демагоги з будь-якими ідеологічними гаслами, аби вони були спрямовані проти чинної влади.

У нас в Україні саме це і сталося. До влади прийшли найжадібніші представники вищого нестанового утворення, масову ненависть до яких використали «тимчасово депривовані» представники того ж самого стану з проєвропейськими гаслами, як більшовики колись використали антистанові

настрої 17-го року. Якщо вже вона сталася, ця революція, то ми маємо зрозуміти, в чому її сенс. А саме в тому, щоб довести революційні зміни до логічного кінця — змінити інституційні засади суспільного життя так, щоб унеможливити створення умов для відтворення нестанового суспільства зі знахабнілим вищим станом.

Що ж стається зараз? Чому у нас багато людей у розгубленості? А сталося те, що вищий стан не змінився. Прийшли нові люди, але стан той самий. Нинішні можновладці розуміють, що їхнє становище виявиться вкрай хитким, якщо люди зрозуміють, що навіть тієї мети, до якої йшли ціною великих жертв, не досягнуто. Тому що вони роблять? Вони хочуть підмінити антистанову спрямованість революції на етно-лінгвістичну. А до чого це призведе? До нової хвилі протистояння на межі громадянської війни. Вони зацікавлені, щоб увага від зловживання владою переключилась на тих, кого можна визначити як «внутрішнього ворога». А оскільки у нас для цього є чудові умови, бо країна дуже складна у регіональному і мовно-етнічному сенсі, вони можуть це зробити, якщо ми, суспільствознавці, які розуміють складність, хиткість і неоднозначність ситуації у таких країнах, як наша (з такою перехідною економікою, з дуже низьким рівнем життя та політичної культури), не пояснимо громадянському суспільству і притомним політикам, що це може призвести до трагічних наслідків з точки зору демократичної перспективи розвитку українського суспільства та реалізації європейської перспективи України.

С. Пролеєв: Я цілком погоджуюсь з вами, що Лютнева революція 1917 року здійснилася загалом у правовому полі (якщо зважати, звісно, на механізм передачі державної влади, а не на ексцеси на вулицях Петрограда). Однак подальше розгортання подій дедалі потужніше виявляє дію революційної доцільності. Яка, як на мене, є більш точним терміном, ніж термін «насильство» у соціологічній моделі революції Сорокіна. Революційна доцільність не завжди обертається насильством. Вона не хижий звір, який тільки і бажає, щоб когось зжерти (хоча, треба визнати, інколи його нагадує). Насильство є лише похідною від доцільності, її вторинний ефект.

Віталій Лях

Соціальні перетворення і революція

Пропоную спочатку визначитися зі сферою застосування терміна «революція», оскільки саме від цього залежить подальший перебіг нашої дискусії. Залежно від того, в якій парадигмі щодо соціуму ми перебуваємо, тема революції може набувати різних конотацій, а вже звідси постає питання, наскільки коректно ми вживаємо цей термін в тій чи тій ситуації та який зміст у нього вкладаємо. Тобто спочатку слід визначитися, з якими уявленнями про суспільство та способами його існування і розвитку ми маємо справу.

Одна з відомих позицій щодо безконфліктного існування суспільства була представлена в концепції Т. Парсонса, котрий розглядав суспільство як

соціальну систему, структурні елементи якої (політична організація, доступ до економічних ресурсів, соціалізація і культурна легітимація) перебувають у певній рівновазі. Таке суспільство функціонує як добре налагоджений механізм або біологічний організм, усі структурні елементи якого функціонують заради існування цілого. В такому суспільстві якщо й існують якість тертя чи конфлікти, то лише як тимчасові труднощі, що легко усуваються в процесі більш точної підгонки структурних елементів. Зрозуміло, що з цієї позиції годі й говорити про якусь революцію. До речі, представник Франкфуртської школи Г. Маркузе у відомій праці «Одновимірна людина» (1964) також із розчаруванням робив висновок, що у зрілому капіталістичному суспільстві революція неможлива. І хоча відчуження стало тотальним, а його негативний вплив на людину став незаперечним, все ж процес соціалізації був настільки ефективним, що людина робить те, що від неї вимагають, навіть із задоволенням. Тому книга завершується закликком до всіх здійснити «Велику Відмову», тобто сказати «Ні!» усій системі соціального тиску, а не закликком до революції в традиційному сенсі.

Інша позиція щодо існування і розвитку суспільства представлена в концепції К. Маркса і його послідовників; згідно з нею, суспільства із приватною власністю на засоби виробництва неминуче розколоті на два класи, між якими постійно точиться боротьба. А отже, перехід від однієї соціально-економічної формації до іншої відбувається через революцію. Звідси в теорії марксизму потім виникають і потребують розв'язку проблеми щодо рушійних сил революції, її ідеологічної складової, засобів, методів здійснення тощо. І зрештою постає і те питання, яке тут вже прозвучало: щодо ціни революції, оскільки те, що ми отримуємо в результаті, досить часто не відповідає нашим очікуванням. Здебільшого це відбувалося тому, що свідомість тих людей, які здійснювали ці «перевороти-революції», була обтяжена стереотипами мислення і світобачення, які домінували в попередньому суспільстві. Тобто «революціонери», як правило, керувалися логікою існування «природної держави» (Д. Норт та ін.)⁵, де стримування насилля здійснювалося шляхом створення правлячої коаліції, в якій домінувальне становище посідає привілейована еліта, що спрямовує свої зусилля на обмеження доступу до економічних і політичних ресурсів. Типовий приклад такого соціального порядку — це феодалська держава, але не обов'язково. Уся ця система працює за рахунок ренти. Одним із найцінніших джерел ренти є привілей створювати організації, які користуватимуться підтримкою держави. Тобто здатність еліт організувати кооперативну поведінку під егідою держави збільшує віддачу для еліт від виробничих ресурсів суспільства — землі, праці, капіталу та організацій.

⁵ Детальніше щодо можливих способів стримування насилля з боку держави можна ознайомитися в колективній праці: Норт Д., Уоллис Д., Вайнгаст Б. Насилие и социальные порядки. Концептуальные рамки для интерпретации письменной истории человечества. — М., 2011.

Утім, як наголошують автори книги, систематичне створення ренти на підставі обмеженого доступу в природній державі — це не просто засіб набити кишені членів правлячої коаліції; це також важливий засіб контролю насилля. Створення ренти, обмеження конкуренції та доступу до організацій визначають природу держави, її інститутів і функціонування суспільства.

Відтак, природна держава є достатньо міцним утворенням, оскільки шляхом обмеженого доступу вона спроможна стримувати насилля і розподіляти ренту серед обмеженого кола осіб, наділених певними привілеями. Вона досить успішно демонструвала свою ефективність аж до XVIII століття, коли почали формуватися держави з відкритим доступом. Понад те, навіть на сьогодні переважна більшість країн світу мають соціальний порядок першого типу⁶.

Залежно від того, як природні держави будують свої відносини з організаціями, автори дослідження пропонують певну їх типологію: 1) *крихкі* природні держави, що неспроможні підтримувати будь-які організації та саму державу; 2) *базові* природні держави, які здатні підтримувати організації, але лише в межах держави; 3) *зрілі* природні держави, які здатні підтримувати значну кількість елітних організацій, що не перебувають під безпосереднім контролем держави.

Зрілі природні держави характеризуються тривкими внутрішніми інституційними структурами і здатністю підтримувати організації еліт поза межами патронату держави. Відповідно, інститути, що забезпечують легітимацію, мають бути вбудовані в державу таким чином, щоб не залежати від зміни обставин і розкладу сил між елітами. Автори роблять припущення, що виникнення правової системи якраз і пов'язане з тим, що можновладцям потрібно було забезпечити (узаконити) своє право на привілеї.

Автори наголошують відмінність організацій у державах із закритим доступом і в країнах із відкритим доступом, яка полягає передусім в тому, що в суспільствах відкритого доступу доступ до організацій визначається як безособове право, яке мають усі громадяни, тоді як у природних державах доступ до організацій обмежений і є привілеєм еліти. Тому природні держави мають слабе громадянське суспільство. Натомість велику кількість літератури із громадянського суспільства присвячено саме тому, що групи та організації мають важливе значення для життєдіяльності сучасних демократій. Саме громадянське суспільство підтримує і вможливорює порядок відкритого доступу.

Говорячи про визначальні характеристики порядку відкритого доступу, автори зазначають таке: 1) досить поширений набір переконань щодо участі й рівності усіх громадян; 2) відсутність обмежень на участь в економічній, політичній, релігійній та освітянській діяльності; 3) доступна для всіх підтримка організаційних форм у будь-якій сфері діяльності; 4) дія принципу

⁶ Як зазначають автори, навіть сьогодні 85% населення світу живуть в порядках обмеженого доступу (там само, с. 56).

верховенства права забезпечується усім без винятку; 5) безособовий обмін. Усі ці ознаки сприяють тому, що у держав з відкритим доступом більш висока адаптивна здатність до змін і викликів, що мають місце в навколишньому світі. До того ж, порядок відкритого доступу сприяє економічному розвитку, а також розподілу вигід економічного зростання та зниженню ризиків участі в ринковій діяльності для окремих осіб. Отже, маємо всі підстави говорити про бажаність для держав здійснити такий перехід до порядку відкритого доступу

Однак результатом зіставлення цих двох типів держав є висновок, який полягає в тому, що не можна автоматично перейти від одного типу держави до другого. Перший тип — він природний, а отже, самодостатній. Тобто можна сказати, що змінити там щось досить важко. Можна лише щось покращити, але сама система від цього не змінюється. Тобто деякі варіації там можливі, а втім, все це один і той самий природний стан держави, де панує право сильного, а еліта живе за рахунок ренти від чинного порядку з обмеженим доступом.

І тут ми повертаємося до феномену буржуазних революцій, які відбулися в Західній Європі в XVII—XVIII століттях. В дискусії вже пролунала думка, що досить часто ці революції завершувалися реставрацією попередніх порядків. Це можна пояснити саме тим, що в процесі утвердження нового соціального порядку спрацьовує стереотип мислення, характерний для логіки існування природної держави, а отже, відбувається лише перехід влади від однієї еліти до іншої. Натомість справжня зміна можлива лише як перехід до логіки функціонування «штучної» держави. Остання передбачає створення порядку відкритого доступу з його вимогами щодо заборони обмежень, підтримкою організаційних форм, верховенством права тощо. Але головною ознакою такої держави є те, що соціальні взаємовідносини базуються на безособових стосунках. В суспільствах другого типу для стримування насилля створюються військові та поліційні організації, проте вони підпорядковуються політичній системі. Але оскільки існує небезпека використання насилля у власних інтересах, то сама політична система має бути обмежена набором інститутів і противаг, що внеможливають нелегітимне застосування насилля. Тобто контроль над політичною системою має стати доступним для будь-якої групи і забезпечується тим, що будь-хто має право на формування організацій. Тому для таких держав важлива наявність сильного громадянського суспільства.

Отже, для того, щоб зміна влади привела до революційних перетворень у суспільстві, необхідні певні «порогові умови», які зроблять можливим перехід від природної держави до порядку з відкритим доступом. Такими пороговими умовами, на думку авторів згаданої праці, є: верховенство права для еліт; безстрокові організації в суспільній і приватній сферах; консолідований контроль над збройними силами. Якщо ці порогові умови наявні, то перехід до порядку з відкритим доступом є можливим, хоч і не обов'язковим, оскільки можуть негативно спрацювати інші чинники.

Тут і постає питання щодо того, які чинники спонукають еліту ділитися владою. Д. Норт, Д. Воліс, Б. Вайнгаст відзначають, що їхня позиція щодо цього питання відрізняється від позиції Асемоглу і Робінсона, викладеної ними в роботі «Економічні джерела диктатури та демократії»⁷. Останні формулюють проблему переходу в термінах демократії / недемократії. Тобто суспільство ділиться на еліту і простих громадян. У недемократичних державах еліта має всю владу, яку тільки може забажати, в демократичних — громадяни мають засоби для контролю над владою. На питання про те, яким чином і чому еліта погоджується частину влади віддати громадянам, Асемоглу і Робінсон відповідають, виходячи з уявлення, що еліта є чимось однорідним і в якийсь момент часу, під тиском громадян погоджується віддати частину, щоб не втратити все. Норт і його співавтори вважають такий підхід спрощеним, оскільки він не враховує того, що еліти бувають різними, і баланс сил між ними постійно змінюється. А отже, на їхню думку, якраз оця постійна боротьба між елітами і спонукає їх до того, щоб виробити загальні правила гри й дотримуватися верховенства права. В цілому це постає як перехід від різного типу феодалізму до капіталізму, уgruntованого на суспільній угоді і демократичних інститутах.

При капіталізмі діє вже інша логіка отримання прибутку: через розширення підприємницької ініціативи. В цьому контексті Й. Шумпетер розрізняє «зростання» і «розвиток». Зростання — це виробництво і споживання одних і тих самих продуктів і послуг. Для розвитку ж потрібен дух підприємництва, свобода і творчість. Таким чином він виходить на такі поняття, як «творче руйнування» і «інновація». Головні положення теорії Шумпетера стосувалися економіки, однак їх можна застосувати і щодо політичної сфери. В умовах порядку з відкритим доступом творче руйнування виявляється і в царині політики. Індивіди та групи можуть вільно створювати організації та займатися різноманітними формами діяльності. Це сприяє створенню громадянського суспільства, яке може здійснювати вплив на політичні процеси. І в цьому полягає особливість функціонування держав із розвиненим громадянським суспільством.

Зрештою, можна сказати, що всі попередні революції мали місце в суспільствах, де відбувався перехід від елітарної форми правління до демократій, тоді як в порядках відкритого доступу спрацьовує ідея Шумпетера про творче руйнування. Тому в суспільствах з відкритим доступом трансформується сама ідея революції. Зокрема, в розвинутих країнах світу в 70-х роках минулого століття відбувся перехід до постіндустріального суспільства. І цей перехід був пов'язаний, в першу чергу, зі зміною пріоритетів і ціннісних установок. Говорячи про «дух інформаційного суспільства», М. Кастельс згадує про «дух свободи» молодіжного руху «нових лівих». Відомий дослід-

⁷ Асемоглу Д., Робінсон Дж. А. Экономические истоки диктатуры и демократии. — Издательство «ВШЭ», 2015.

ник студентського руху Ч. Рейч у праці «Зелень Америки» (1972) також відзначав перехід від «Свідомості II» до «Свідомості III», який відбувся під час виступів «нових лівих». Тобто маємо своєрідну «революцію свідомості», а не боротьбу за зміну влади. Одне з гасел руху «нових лівих» — «Вся влада — уяві!» — передбачало саме зміну свідомості. Воно було нав'язане працями Г. Маркузе, який вказував, що лише творча уява може вивести людину за межі добре налагодженого соціального порядку, описаного Т. Парсонсом. Тобто слід хоч би в уяві вийти за межі чинного порядку. Це означає, що реальні зміни можуть відбутися лише тоді, коли вони постають як «творче руйнування», як руйнування старого в процесі побудови нових форм, типів і зразків діяльності.

Роман Кобець

**Революція по-українськи:
очікування «кадрового оновлення»**

Свої міркування про специфіку Революції Гідності та її наслідки хотілося б розпочати з уточнення смислу такого широковживаного поняття, як «революція». Для цього скористаймося блискучим аналізом походження цього концепту та специфіки його семантичної трансформації в суспільно-політичній сфері, який свого часу здійснила Г. Арендт у видатній роботі «Про революцію».

Для нас виглядає дивним той факт, що поняття «революція» має не історико-політичне і навіть не ширше соціогуманітарне походження, а природничо-наукове. «Первинно слово “революція” було астрономічним терміном ..., що вказував на постійний підпорядкований закону обертання зірок, не підвладний людині і тому нездоланий рух ... який не піддавався якому б то не було насильному впливу ззовні. Це слово явно вказує на обертальний характер циклічного руху»⁸. Тому, коли це поняття почали застосовувати як характеристику певних історичних подій, воно попервах стало метафорою вічного, нездоланого руху, що постійно повторюється попри всі випадковості конкретних подій, наміри та розрахунки їх учасників. Цей смисл «повернення» добре прочитується щодо т. зв. Славетної революції 1688 року в Англії (коли Стюарти були вигнані, а на трон зійшли Вільгельм III Орлеанський та Марія II), що за своєю суттю була поверненням справжньої королівської влади у всій її величі та славі. «... Ця “Славна революція” — подія, завдяки якій слово “революція” набуло “права на проживання” в політичній та історичній мові ... мала на увазі реставрацію»⁹.

Суспільно-політичні зміни які вважалися революційними, ґрунтувалися на загальному суспільному переконанні щодо необхідності повернення до певного міфологізованого «раннього періоду», коли люди володіли правами

⁸ Арендт Х. О революції. — М.: Издательство «Европа», 2011. — С. 50—51.

⁹ Там само. — С. 52.

та свободами, яких їх позбавила тиранія або ж завойовники. Революції, за оцінкою Г. Арендт, «у своїй початковій фазі здійснювалися людьми, які були твердо переконаними, що своїми діями вони не творять нічого принципово нового, а лише відновлюють старий порядок речей, порушений та поправаний деспотизмом абсолютної монархії чи зловживанням колоніальної влади. Вони щиро вірили — і це слугувало для них виправданням власних дій — що бажають повернутися назад до часів, коли все було так, як має бути»¹⁰.

Пафос новизни, який стає панівним сучасним значенням уявлень про «революцію», є явищем, що бере свій початок у ХVІІІ столітті, коли стало зрозумілим, що новий початок може бути політичним феноменом, понад те може бути результатом свідомих дій людини. Відтоді революція означає не постійні зміни того, що є, а радше нову точку відліку історії, що спирається на ідею «про відкриття нового етапу історії, з ідеєю цілковито нової історичної постановки, зміст якої не був відомим до того і яку належить здійснити вперше»¹¹. Історичною місією революції стає створення засадничих принципів, «нового початку» у самому його вихідному пункті.

Г. Арендт далі розвиває свої міркування про те, як модерне розуміння «революції», відмовившись від уявлень про «циклічність», продовжує поділяти з первісним астрономічним тлумаченням розуміння певної «нездоланності руху», фатальності, невідвладності розгортання подій людській волі та уяві — розуміння, з якого постають поняття «історичної необхідності», «загально-історичного поступу» та «перманентної революції» (Прудон). Однак спробуймо спинитися тут та проаналізувати недавні події новітньої історії України. Якою мірою «Майдан Гідності» був чи став «революцією»? Чи передбачав він повернення до чогось належного і втраченого? «Новим початком» чого він став або бажав стати?

На перший погляд, момент «повернення до нормального стану» в подіях 2013—2014 років очевидний. На початку висувалися вимоги повернення до підписання Угоди про Асоціацію з Європейським Союзом, згодом до зігнорованого вочевидь неправовим рішенням Конституційного Суду України 2010 року тексту Основного закону 2004 року, а далі до скасування т.зв. Законів про диктатуру від 16 січня 2014 року, а в царині використання мови в діяльності органів влади й до стану червня 2012 року, тобто до ухвалення закону «про регіональні мови». Відповідно предметом обурення були: волюнтаристська відмова президента від вирішального кроку на шляху до євроінтеграції, узурпація ним повноважень у незаконний спосіб, звуження прав людей на політичну активність та символічне приниження представників титульної нації.

А яким убачався «новий початок», засади якого були закладені Майданом? На початку голосно звучали заклики щодо необхідності «перезасну-

¹⁰ Там само. — С. 53—54.

¹¹ Там само. — С. 30.

вання держави», «укладання нової суспільної угоди», кардинальної конституційної реформи (скликання для цієї мети Конституційної асамблеї), інакше кажучи, глибоких інституційних трансформацій. Утім, ідеї інституційних змін досить швидко зійшли нанівець, були витіснені поверненням до звичного уявлення про те, що головне провести «зміну еліт», «очистити владу» або ж її «радикально оновити» в кадровому сенсі. Всі більш-менш значимі інституційні зміни як-от створення нових антикорупційних інституцій, реформа судової влади та державної служби, люстраційних та конкурсних процедур так чи інакше орієнтувалися на необхідність «кадрового оновлення», а нова якість суспільно-політичного процесу, буцімто, залежить від того, хто «прийде до влади за результатами Майдану».

Революційний пафос радикального оновлення став поверненням до звичних та загально визнаних уявлень, про те, що «все залежить від людей», що так добре резюмує повсюдно вживаний сталінський афоризм: «Кадри вирішують усе». Інакше кажучи, «якість» рішень у державній політиці залежить від того, хто їх ухвалює. Ще точніше — від його наміру. Така впевненість у тому, що зміст рішення залежить від намірів того, хто їх ухвалює, хибує на кілька засадничих помилок.

По-перше, всі проблеми державної політики, точніше їх причини, починають убачати в «негідних намірах» можновладців, або, як любить повторювати відомий український політик: «Кожна проблема має прізвище ... » (А. Гриценко). Відповідно засобом державної політики стає усунення та покарання осіб, що винні за неправильні рішення. Універсалізуються проблеми: «Хто має бути покараним за ... ?» та як віднайти гідних керівників із «чесними» та шляхетними намірами, тих, хто не буде зловживати владними повноваженнями задля власного збагачення. Головною суспільно-політичною проблемою та домінантним пріоритетом уваги громадян до дій держави стає «кадрова політика». Суспільство переважно дебатує питання або про зорганізування люстрації або про результати призначень за результатами нових конкурсних процедур.

По-друге, такий орієнтований на наміри посадовців підхід призводить до повного ігнорування інституційних проблем. Інакше кажучи, всерйоз не розглядаються інші чинники ухвалення рішень, від яких залежить зміст державної політики, наявна інформація та чинні правила. Західна традиція врядування у разі невдачі державної політики радше схильна ставити питання не щодо того «хто персонально несе відповідальність?», а «як це могло статися?»: що було не так в організації взаємодії, в наявній інформації, ресурсах тощо. Інакше кажучи, переважно аналізується інституційна основа рішення, а не «прізвища», адже припускається, що в державній політиці працюють насамперед інституції, а не конкретні особи.

По-третє, орієнтація на наміри виробників державної політики породжує загальну хвилю моралізаторства (обговорення особистих мотивів Інших) та дає можливість постійно висувати неадекватні «моральні вимоги»

до «оновлення кадрового складу». Матеріали ЗМІ та численні виступи «політичних експертів» рясніють міркуваннями, «якими мають бути» нові можновладці, дедалі більше піднімаючи планку очікувань стосовно особистого морально-психологічного складу таких людей. У політиках та держслужбовцях хочуть бачити еталон «самопожертви заради суспільних інтересів», відданості служінню спільному благу, своєрідних «громадських святих». Вочевидь такі завищені та неадекватні очікування за ближчого знайомства з обставинами життя та діяльності «нових облич» породжують фрустрації («офшори Порошенка», «квартира Лещенка» тощо) та гірке визнання «чергового обману» та зміни одних «кланів» іншими.

Така орієнтація на мораль та віра у чудодійність «шляхетних намірів» імплікує своєрідний месіанізм: очікування «справжнього лідера нації» («свого Вашингтона з новим та праведним Законом»), який чудовим чином розв'яже всі проблеми державної політики («наведе лад»). Вочевидь, такі месіанські очікування походять з доби новоевропейського романтизму, з його поділом суспільства на «героя» та «натовп» — секуляризованим відповідником християнського пасторства за схемою: «пастух» та «стадо». Цю орієнтацію живить надія на те, що Бог править людьми, веде їх до сотерологічної мети правильним шляхом, але робить це за посередництва обраних (священників та монархів). Секуляризація цього архетипу в добу Просвітництва також відтворює цю бінарну опозицію у вигляді «інтелігенції» та «народу», де перша, просвітлена знанням та відповідальна перед суспільством / історією (що разуче контрастує з волюнтаризмом безвідповідального монарха / генсека / несвідомої бюрократії) спрямовує суспільний поступ. У будь-якому разі громадянам замість активної самостійної та критичної участі в політичному житті належить лише віднайти обранця Бога / історії, того Месію, якого треба «підтримати», а той вже якось «все налагодить».

З огляду на це суспільство перебільшено зациклене на проблемі «лідерства». Якщо на початку доби незалежності критерієм лідерства громадська думка вважала «харизму», хай би що під цим малося на увазі, то вже на третьому десятку державної незалежності новітньої України до лідера окрім згаданої вище «громадянської святості» висувають вимогу рішучої «політичної волі». Саме нездоланна сила наміру, що здатна «поламати» будь-який опір «системи» (читай браку належної інформації та наявності правил і процедур), є, на переконання більшості громадян України, гарантією успішної державної політики та суспільного поступу.

Орієнтація на наявність «сильної політичної волі» зазвичай провокує волюнтаризм та самодурство. Адже вимога «сильної волі» є чи не кульмінацією конфронтаційного способу розроблення та ухвалення державної політики, саме її наявність внеможливе і потребу цікавитись наявністю у «стейкхолдерів» альтернативних позицій, і будь-яку потребу певним чином їх враховувати, балансувати при ухваленні рішень. «Сильний лідер» може дозволити собі ні з ким не рахуватися, він повинен привчити інших змиритися

з його рішеннями. Натомість виваженість та розсудливість, потреба в консультаціях та часу на обмірковування рішень фактично означає слабкість волі, відсутність «лідерських рис». Однак «сильною волею» лідера вчиться маніпулювати його оточення. Всім відомі випадки, коли «лідерські рішення» прямо залежали від того, хто першим або останнім зайшов до кабінету. При обговоренні проектів рішень їх доля дедалі більше залежить від міркувань «демонстрації заявки на лідерство», аніж від їхнього змісту.

Проте окрім «сильної волі» лідер повинен мати певні атрибутивні характеристики, що гарантують його відповідність щодо головних викликів сьогодення, таких, якими їх схоплюють панівні суспільні настрої та відображає громадська думка. Так, по завершенні Помаранчевої революції 2004—2005 років головними вимогами називали «чесність та патріотизм», що вочевидь передбачало домінування інтересів суспільних над особистими в повсякденній діяльності можновладців. Власне, йшлося про здатність здійснювати належний вибір на користь народу України у ситуаціях, коли такі рішення віддаються на особистий розсуд тому, хто їх ухвалює. Умовою належної мотивації такого вибору була відсутність в минулому того чи іншого кандидата домінування приватного інтересу. Саме цим пояснюється популярне в ті роки гасло «відділення бізнесу від влади». Адже бізнесмен у владі, фетишизованим образом якого став «олігарх», «за визначенням» не може позбавитися спокуси використовувати свій статус та довірені його розпорядженню публічні ресурси на користь своїх вузьких корисливих інтересів або ж інтересів своєї сім'ї, друзів, партнерів по бізнесу. Така «деолігархізація влади» була спрямована на створення превентивних механізмів запобігання корупційним зловживанням.

Прихід до влади опонентів «Помаранчевого Майдану» ознаменувався зміною «профілю вимог» до представників органів влади. Наголос робився на т.зв. професіоналізмі. Останній мав подвійне смислове навантаження. По-перше, «професіоналізм» протиставляли «мітинговому дилетантизму», значний досвід попередньої галузевої діяльності, професійну коректність та відповідальність виконавця — наївній вірі у всесилля революційної волі, яка «наламала дров», ухвалюючи «популістські рішення». Епоха кадрового домінування «чесних патріотів» оголошувалась «помаранчевим лихоліттям», яке досягло свого апогею в економічній кризі 2008—2009 років, а різноманітним революційним проектам «українського прориву» була протиставлена впевненість у стабільності «вже сьогодні», стабільності, яка на тлі падіння попередніх років сама по собі видавалася «покращенням».

По-друге, «професіоналізм» робив наголос на відповідальності в роботі, дисципліні виконавця. Тим самим поступово витіснився той момент вільного вибору (між особистими й суспільними інтересами), який залишали за держслужбовцями носії попередньої парадигми «кадрового оновлення влади». «Професіонал» за визначенням не політик, який вимушений робити нелегкий вибір, він радше «управлінець», «технократ», «функціонер», най-

вищою цінністю трудової етики якого є непримітна функційність, виконавча дисципліна. Для системи «відновленої вертикалі влади» потрібні були слухняні, але компетентні виконавці наказів «згори», які не вагаючись виконують будь-яке рішення, навіть попри його нелегітимність та моральну неприпустимість («Беркут» який побиває беззахисних студентів).

Переможна Революція Гідності 2013—2014 років теж намагається віднайти свою відповідь на питання, якими мають бути «кадри, що вирішують усе». Суть «кадрової політики» постевромайданної доби резюмують панівні гасла «кадрового очищення», проведення «люстрації», які у 2014 році стали частиною вітчизняного законодавства. Ці вимоги мають суто «негативний» характер, вони типізують профіль тих, хто має бути відсторонений від роботи в органах влади, за яким власне й відбувається таке «очищення». Фактично йдеться про спробу позбавитися «функціонерів системи», які бездушно виконували накази «клептократичної верхівки». Люстрація є формою відторгнення того типу цинічного та політично байдужого «професіонала», який готовий слугувати будь-кому, хто стоїть вище у «відновленій вертикалі влади», та слухняно виконувати будь-які накази. Люстрація є формою помсти тим, завдяки кому успішно працювали механізми відверто грабіжницького режиму.

Тепер порятунок та процвітання вітчизні покликані забезпечити т.зв. технократи. Образ «технократа» вибудовується довкола трьох головних вимог. По-перше, він має бути «не-політиком», не бути висуванцем певного партійно-корпоративного угруповання, що має слугувати запобіжником від зловживання посадовими обов'язками. По-друге, має не бути власником великого бізнесу, тим самим реалізувати антиолігархічний принцип «відділення бізнесу від влади». «Технократи», що прийшли до уряду у 2014—2016 роках, були переважно в минулому найманими «успішними менеджерами», а не власниками бізнесів. По-третє, вони мали бути неупередженими, «рівновіддаленими» від усіх партійно-політичних та олігархічно-політичних центрів. А цій вимозі найкраще відповідали іноземці, і ми вперше в історії України стали свідками, коли міністрів — членів уряду, виробників державної політики наймали міжнародні хенд-хантерські структури. Замість Кабінету Міністрів політиків, що реалізують попередньо сформований та підтриманий виборцями курс, врядування (governance) віддають у «хороші руки» «технократів», покладаючись на те, що «професійний досвід» технократів дасть змогу формувати належну державну політику.

Персоніфікація формування державної політики (policy), яка дедалі більше відділяється від «політики» (politics), впливає і на характер останньої. Політичні партії вже щонайменше приділяють увагу, аби «мати політику», за підтримкою якої звертатися до виборців. Розроблення державної політики віддається на відкуп «технократам», професійний успіх яких підтверджений їхнім минулим у приватному секторі. Між тим політичні сили дедалі більше стають «командами», які намагаються шляхом «комбінаторики» іміджів

своїх членів справити враження на виборців органічною поєднаністю достатньої політичної волі з технократичною незаангажованістю.

Вище вже йшлося про «технократів» у сенсі корпоративно-партійно незаангажованих фахівців певної галузі, неупередженість та «рівновіддаленість» яких від центрів політичного впливу дозволяє їм ухвалювати об'єктивно-потрібні рішення у тій чи тій сфері державної політики. Прихильники такої «технократизації» державної політики апелюють до моделі корпоративного управління в бізнесі, де функції «менеджерів» чітко окреслені, їх наймають «власники», аби досягати певних виробничих та фінансових результатів. Існує стійке переконання про можливість перенесення такої «менеджеральної» логіки зі сфери приватної до сфери публічної.

При цьому ігнорується принципова відмінність менеджеральної логіки управлінців і завдань, які стоять перед виробниками державної політики. Насамперед це стосується мети. У приватному секторі мета є постійною — максимізація прибутку. Їй підпорядкована вся логіка рішень та дій, вона є мірилом та критерієм успіху обраної бізнес-стратегії / моделі та доцільності застосування тих чи інших засобів / інструментів. У державній політиці ця мета — максимізація прибутку як така незастосовна, адже держава існує не для того, аби «заробляти гроші». Держава не гравець на ринку. Тому попередня «успішність» професійних менеджерів із бізнесу, які йдуть як «спасителі-реформатори» на позиції розробників державної політики, неодмінно наражається на іншу логіку, яку вони щиро не розуміють і впадають у фрустрацію через 2—3 місяці від початку своїх спроб застосувати звичні прийоми управління в держустановах. Технократи з подивом для себе дізнаються, що не можуть масово змінювати підлеглих, гнучко оперувати фондом заробітної плати. Але найголовніше — вони не можуть зрозуміти критеріїв оцінки своєї успішності. Звідси нескінченні вимоги запровадити KPI (Key Performance Indicators), використовувати показники міжнародних рейтингів (інакше кажучи, «як ми виглядаємо порівняно з іншими», при цьому повсюдно тавруються будь-які прояви PR-у), логіка управлінського контролю, що не є релевантною головної функції: розробляти та реалізовувати державну політику (public policy).

Держава існує для того, щоб розв'язувати суспільні проблеми, відповідно, її мета є непостійною, «плинною» залежною від того, що суспільство вважає проблемою. Відповідним чином змінюються і цілі політики. Порівняно з приватним сектором державна політика вкрай непостійна, в ній неможливо «один раз і назавжди» вибудувати суперуспішну систему цілей, інститутів та заходів. Вона є радше тим «неспокійним морем», про яке згадується в Біблії, хвилі якого щоразу виносять нові проблеми, змінювані цілі та «суспільні збурення».

Другою специфічною особливістю державної політики є необхідність мати справу з великою кількістю інтересів стейкхолдерів та потреба пошуку їх максимально прийнятної для всіх балансу. Саме політична необхідність мати справу з великою кількістю стейкхолдерів і є тим, що найбільше фруст-

рує «технократів». В корпораціях ситуація куди вільніша: акціонери надали право управління менеджерам, на яких покладено повноту відповідальності за результати, але їм надано свободу діяти на власний розсуд. Тому для «технократа» необхідність враховувати різні інтереси є незрозумілою й обтяжливою. Вони розцінюють це як «політичні впливи» або тиск на себе («політика заважає»). Остання заважає їм працювати, вони ж «професіонали», знають, що і як робити, вони на власний розсуд, як звикли до цього «в бізнесі», хочуть визначати цілі, пріоритети, способи діяльності, які чинять вплив на суспільство, та ізолюватися від зворотної його реакції як від «політики». «Технократи» прагнуть редукувати складність рішень в державній політиці до менеджерських технологій та ухвалювати їх кулуарно — за умови присутності незначної кількості інших топ-менеджерів, замість структурувати процес роботи з іншими інтересами вони хочуть відмовитись від цього загалом, наївно вважаючи, що таке «відмежування від політики» можливе в умовах електоральної демократії. Політика як необхідність зважати на різні інтереси, шукати їх баланс для «професіоналів» — «смуга перешкод», «вороже середовище», царина ірраціональності, приватних інтересів, почуття і пристрасті, недалекоглядності та брутальної сили. Вони просять, аби їх «захистили від політичного впливу». Ідеалом технократа завжди буде диктатура та авторитаризм, коли «ніхто не заважає работать» (М. Азаров).

Утім найглибша причина, чому «технократам» не варто делегувати право формувати державну політику, хоч як це дивно прозвучить, — це їхня заангажованість та упередженість. Звичайно, останні не слід тлумачити поверхнево як «залежність від центрів політичного впливу»; це радше залежність від власного фахового досвіду. Річ у тому, що «професіонал» не здатен всерйоз розглядати альтернативи. Саме така логіка — покласти на професійний досвід фахівця, якою керується звичний для нас підхід до кадрових призначень («кадри вирішують усе», треба лише віднайти чесного, партійно незалежного фахівця, і це буде гарантією «правильної» державної політики) — і є причиною цього.

Будь-який «технократ-фахівець» з тієї чи іншої сфери вже заангажований та обмежений колом власних знань та переконань. На його переконання, він краще за інших знає «що робити», в нього немає потреби «радитись» та «консультуватися», він наперед розкритикує будь-яку позицію, відмінну від його власної. Інакше кажучи, для «професіонала» немає проблеми вибору — головного осереддя державної політики, він не схильний діяти «раціонально»: артикулювати альтернативи, уважно їх вивчати, помірковано зважувати, вислуховувати стейкхолдерів — носіїв цих альтернативних пропозицій. Його діяльність — радше інстинктивне та швидке прийняття інтуїтивних рішень, базованих на успішному попередньому досвіді. Чесноти, важливі для виконавців (фаховий досвід, чітке розуміння того, «що слід робити»), набувають протилежного значення у разі тих, хто ухвалює державну політику (виваженість, розсудливість, неупередженість).

Інакше кажучи, «технократ-професіонал» найменше схильний дотримуватися одного із засадничих принципів розроблення державної політики «to think out of the box» (трансцендувати свою перспективу, подивитися на звичні речі під іншими кутами зору). Для заангажованого фахівця альтернативна позиція є ворожою, вона загрожує його розумінню того, що «необхідно негайно зробити», ставить під сумнів його компетентність («є дві думки: моя та неправильна»). Навряд чи таке ставлення можна вважати тими чеснотами (виваженістю та поміркованістю), якими мають володіти розробники державної політики.

Схоже, результатом Революції Гідності стало лише часткове започаткування нових інституційних підходів, незворотність яких ще випробовується («електронне декларування», діяльність Національної антикорупційної агенції, Національної агенції із запобігання корупції, новообраних держсекретарів, нового корпусу членів Вищої Ради правосуддя та суддів Верховного Суду) і прогнозоване розчарування в постреволюційних можновладцях та поступове покладання очікувань на новий тип «лідерів» — цього разу «ветеранів АТО» як тих, хто може «очистити владу», «навести лад» і завершити почате на «революційному Євромайдані».

Михайло Цюрупа

Боротьба за армію — армія у борні революції

Політичні революції серед протестних форм соціальної діяльності завжди привертала увагу дослідників, адже мовиться про доленосний злам усталених форм буття, який рідко відбувається мирно. Навіть у безкровних революціях завжди присутній «силовий план». Так, серед низки революцій «арабської весни» тільки у Тунісі влада відносно мирно поступилась революційним силам і нова армія виконує постреволюційні завдання — боротьбу із зовнішньою загрозою ісламістів із сідньої Лівії.

Насильницький аспект діяльності у так званих «мирних» формах політичної боротьби, як-то страйки, бунти, соціальне безладдя, не такий помітний, як у революціях, проте і в деяких різновидах останніх може бути обмежений низьким потенціалом силового тиску. Наприклад, воєнно-політичний переворот у Таїланді у вересні 2006 року був напрочуд мирний, без найменшого кровопролиття, а військові лише блокували поліцейські сили країни, які були на боці нині поваленого прем'єра — глави колишнього уряду.

Важливо встановити особливості суперечливого зв'язку політичної революції та армії, простежити взаємодію цивільних, громадянських структур та силових інституцій як консервативно налаштованого апарату державного примусу. Я спиратимусь на ідеї Пітирима Сорокіна щодо циклічності революцій ХХ сторіччя, а також на власні результати узагальнення досліджень соціально-політичної ролі армії.

Відомий російський та американський соціолог П. Сорокін на початку ХХ сторіччя заклав фундамент наукового аналізу революцій у політичному житті, які він відносив до пікових, злетних форм циклічного політичного процесу. Очевидно, можна вибудувати циклічні криві історичного процесу на певному відрізку соціального часу і тим самим передбачати сплеск чи спад соціальної активності армії у конструктивній чи деструктивній формі.

Для А. де Токвіля політична революція нічого не додає у сенсі історичного прогресу, бо вона є спробою опанувати новий соціально-політичний устрій, який уже почав формуватись. У праці «Старий устрій та революція» Токвіль на прикладі революції 1890-х років у Франції показав, що революціонери-якобінці намагались опанувати процес модернізації країни «заднім числом», а армія з Наполеоном Бонапартом революціонізувала здебільшого форми збройної боротьби, ніж політичний устрій.

У будь-якій революції слід мати на увазі існування можливості використання обома сторонами силових засобів, хоча цю можливість часто переоцінюють: так, колишній міністр оборони України А. Кузьмук в інтерв'ю відомому часопису казав стосовно конфлікту української влади навесні 2007 року: «Якщо почнеться кровопролиття, воно охопить всю країну.. у кожного військового, у кожного громадянина, образно кажучи, мають бути перед очима чоботи миротворців, які прийдуть на нашу землю у випадку чого»¹². Проте загалом у подіях 2004 та 2014 років армія стояла на позиціях умовного нейтралітету.

Збройна сила є історично одним із перших структурних та владних елементів апарату країни, з якого, як свідчать культурологічні розвідки, починається процес державотворення. Одночасно з виникненням політичної форми організації суспільного життя виникають спеціалізовані органи для підсилення влади — озброєні загони ватажків. Це влучно висловив Максиміліан Робесп'єр: «... війна завжди є першим бажанням могутнього уряду, який жадає бути ще потужнішим»¹³.

У подальшому силові органи утворюють одну з найважливіших частин державного апарату. Важливою проблемою є визначення нової соціально-політичної функції збройних сил у контексті їх *взаємодії з політичною владою*. Згідно із західною традицією цю проблему розширено до проблемного питання «військово-соціальних відносин». Як показує контент-аналіз воєнно-теоретичного журналу США «Joint Forces Quarterly», питання «армія — революція — влада» практично не ставлять, натомість за радянською та пострадянською позицією, згідно з працями Мирського, це найактуальніша проблема країн «третього світу».

Армія впливає на суспільство і державу через зв'язок військової діяльності з реалізацією політики держави, тут мають місце дві полярні точки

¹² Столичные новости. — 2007. — № 18. — С. 10.

¹³ Цюрупа М.В. Основи загальної та воєнної політології. — К.: Кондор, 2013. — С. 113.

зору: перша — армія знаходиться поза політикою, друга — армія є знаряддям політики. Перша точка зору реалізується через конституційні обмеження політичної активності військовиків, заміщення посад міністрів оборони цивільними особами, дедалі частіше навіть жінками, формування відповідних ментальних засад військової еліти.

Другу точку зору сконцентровано в інституційній теорії (Блау, США; Шоселер, ФРН), згідно з якою армія є одвічною соціально-політичною інституцією, необхідною «для стабільного функціонування суспільства», вона є «системою соціальної дії». Армія ліквідує дисфункції, особливо «підривні дії» (страйки, расові виступи, соціальні аномалії)¹⁴.

Тому армія може бути одним із суб'єктів політики, який справляє певний вплив на державну владу, політичну систему суспільства загалом. Такий підхід дає змогу розглядати її як відносно самостійну політичну силу.

Низка соціальних обставин формує армію як усталену, консервативну, силову державну інституцію. Для військовика дисципліна, порядок, організованість є нормами повсякденної життєдіяльності. У нього негативне сприйняття безвладдя одних і всездозволеності інших політичних сил, цим і відрізняється політична культура військовика від цивільної особи. У армії впродовж сторіч підтримують відомчий дух корпоративності, особливої солідарності військовослужбовців. Завдяки цьому вона може зберігати себе як військове формування навіть за умови руйнації держави, як це було з «Білою гвардією» Росії.

Залежно від того, на яких засадах базовані відносини «армія — держава», проявляється соціально-політична позиція армії. При порозумінні та згоді спільних інтересів вона позитивно сприймає внутрішньополітичне життя, у тому числі й необхідні реформи. Але якщо між державою та суспільством існують протиріччя, то це негативно впливає на збройні сили, в їх середовищі відбувається поділ на прихильників тієї чи тієї політичної сили (сторони). Це породжує соціально-політичну нерівновагу, зумовлює розлад між командуванням та підлеглими, різними категоріями військовослужбовців, військовими та цивільними.

Участь армії у політичних процесах характеризують:

— постійна соціально-політична присутність реальної сили у суспільстві, тому не дарма під час владної кризи в Україні 2007 року постійно наголошували на можливості «силового варіанта», а процес перепідпорядкування Президентом України внутрішніх військ і слід було розглядати саме у цьому контексті;

— можливість безпосереднього залучення до політичного процесу військовослужбовців як інструменту боротьби політичних сил;

— прихильність військовослужбовців до прибічників певної ідейно-політичної доктрини з особливим мілітарним аспектом;

¹⁴ The perceive role of the military. — Rotterdam, 1971.

— можливість поєднання професійної служби з мінімальним рівнем політичної діяльності військовослужбовців як громадян держави.

При плануванні реформування збройної сили важливо враховувати, що стабілізуюча роль армії не зводна до силової реакції на дії, які загрожують суспільству зсередини.

За умов демократії вона забезпечує стабільність суспільства своєю неучастю у політичній боротьбі, відсутністю демонстрації партійних симпатій та антипатій, правовою заборонаю використання її в політичних та інших цілях, упевненістю та послідовністю при визначенні своїх державницьких позицій, орієнтованих на підтримку конституції, законності та порядку, легітимних основ законодавчої, виконавчої та судової влади.

У резолюції ПАРЄ з приводу ситуації в Україні у квітні 2007 року позитивно відзначено «нейтралітет збройних сил»¹⁵.

Зарубіжні політологи доволі високо оцінюють роль збройних інституцій у політично організованому суспільстві, вказуючи, що будь-яка влада, крім легітимації, потребує ще й примусової сили армії та поліції, потенціал їхнього впливу на владу настільки великий, що питання контролю армії ніколи не сходили з порядку денного. Еліту збройних сил слід розглядати як на групу інтересів у політиці. Це означає:

— військові є носіями величезного обсягу знань і досвіду в галузі розв'язання конфліктів на внутрішній та міжнародній арені. Уряди часто прислуховуються до думки військової еліти стосовно збройної, точніше, силової боротьби;

— армія знаходиться начебто «всередині» прийняття політичних рішень, для впливу на які вона має свої інституційні форми — Міністерства оборони, Ради національної безпеки, представників військової еліти у військово-промисловому комплексі;

— вплив військових на суспільне життя завжди підсилюється, коли суспільство потребує особливих зусиль щодо захисту своїх здобутків, у тривожні передвоєнні часи, за надзвичайних станів тощо.

Проблемним питанням для воєнно-політологічного аналізу реформування збройної сили залишається *взаємодія армії з іншими силовими, збройними інституціями* — поліцією, службами безпеки, розвідкою, внутрішніми військами. На наш погляд, сила армії у воєнно-політичному плані є такою, що може бути «останнім засобом» у забезпеченні порядку, громадського спокою, стабілізації конфліктної ситуації, особливо за бездіяльності інших силових органів. Хоча використання збройної сили у внутрішніх справах суперечить конституційному праву, вона залишалась єдиною реальною силою «наведення порядку» у Північній Ірландії 1969 року, в Індії 1984 року, у Чечні 1994 року, в Італії 2008 року.

¹⁵ Резолюція ПАРЄ 3 квітня 2007 року про політичну ситуацію в Україні.

Зазвичай коли армія «виходить із казарм» у мирний час, навіть заради шляхетної соціально-політичної мети, зростає відчуженість її від суспільства, а інколи навіть виникає протистояння армії та народу. Під час збройного забезпечення путчу, організованого так званим «ГКЧП» у серпні 1991 року, переважна більшість солдат та офіцерів підрозділів, які були введені у Москву, не розуміли сутності поточних політичних справ та смислу своєї «мирно-бойової» діяльності.

Для демократичної держави самостійні дії армії (ті, що здійснюються за її ініціативою та за її планами) за межами правового поля держави є неприйнятними. Зауважимо, що завищений соціальний статус, коли збройна організація держави вважає себе «рятівницею нації», може ставити армію «над політикою», а тим самим парадоксально проявиться спокуса втрутитись у політику¹⁶. Сучасні військові доктрини трансформуються у бік визнання цінності армії як стабілізуючої сили під час неусталених або конфліктних соціально-політичних процесів¹⁷, тому мета реформування збройних організацій держави полягає у приведенні перших у відповідність до демократичної природи країни.

Національні революції другої половини ХХ сторіччя на Кубі, в Алжирі, Лівії, Ірані показали певні новації порівняно з попереднім сторіччям: з'ясувалось, що в революційному перевороті не обов'язково вирішальну роль перебирають знедолені, в Ірані цю роль відігравали високооплачувані нафтовики, а Куба була на субконтиненті однією з найзаможніших країн; у революціях дедалі більшу роль починають відігравати інтелігенція та військова еліта як носії нових політичних цінностей та ідеалів.

Звернемось до новітніх революцій на арабському Сході, де перебіг боротьби спростував тезу Андре Глюксмана, висловлену перед початком нового сторіччя, що політичні революції через низьку напругу силової боротьби стають більш мирними.

Традиції втручання військових у політичне життя арабських держав беруть початок з перших сторіч існування Халіфату та явно проявлялись в період правління в Єгипті мамелюків в XIII—XVI ст. 1882 року армія під керівництвом полковника Орабі-Паші виступила проти посилення іноземного панування в країні. Значний вплив на спосіб мислення єгипетських офіцерів справили військові перевороти в Іраку і Сирії в 1930—1940-ві роки.

Армії належала вирішальна роль у поваленні монархії в липні 1952 року, проведенні внутрішньополітичних перетворень і радикальній зміні зовнішньополітичного курсу країни, що зробило Єгипет в 1950-х — середині 1960-х років визнаним лідером арабського світу. Єгипетські військові та їхній керівник Гамаль Абдель Насер стають зразком для наслідування в арабських країнах. Особливо високою була популярність єгипетського лідера

¹⁶ Хейвуд Е. Политология / 2-е изд., пер. с англ. — М., 2005. — С. 465.

¹⁷ Military: Make Stability, not War // New York Times. — 2008 (17.09).

серед революційно налаштованої військової молоді. «За Насером» мріяли зробити революцію у себе на батьківщині молоді офіцери від Марокко до Саудівської Аравії. Єгипетські збройні сили перетворилися на становий хребет режиму, а з офіцерського середовища вийшли президенти республіки — М. Нагіб, Г.А. Насер, А. Садат, Х. Мубарак.

Зауважимо, що у лавах «вільних офіцерів» під проводом Насера були офіцери різних політичних поглядів: націоналісти, «брати-мусульмани», марксисти. Можливо, тому аж до приходу до влади у керівників організації не було ні чіткої програми, ні уявлення про те, що треба робити на наступний день після революції.

Кістяк майбутньої армійської еліти Іраку створився у перебігу антитурецького повстання мекканського шерифа Хусейна Бен Алі з 300 іракців — вихідців із сунітських кланів центральної та північної частин країни. Ці люди стали першими і головними «стовпами» режиму сина Хусейна принца Фейсала, який 1921 року зайняв іракський трон, ставши королем Фейсалом I.

Після встановлення в Іраку королівської влади Фейсала більша частина офіцерів арабської армії шерифа Хусейна обійняла важливі посади в державних органах та збройних силах, піднявшись до рівня представників соціального «верху».

Історія перших десяти років республіканського режиму в Іраку (1958—1968) наочно показує, що жодна політична сила в країні не мала шансів прийти до влади і зберегти її без твердого опертя на армію. Не стали винятком і баасисти. Після вересневого (1966) надзвичайного регіонального (іракського) з'їзду Баас партія зосередила головні зусилля на вербуванні своїх прихильників серед армійського офіцерства. Військове бюро регіонального керівництва Баас очолив сам генеральний секретар партії Ахмед Хасан аль-Бакр. IX національний з'їзд визначив головним полем партійної роботи «політичну та ідеологічну роботу в армії».

Робота баасистів в армійському середовищі виявилася високоефективною. Крім цього, їм вдалося залучити на свій бік невелике за чисельністю, але впливове за складом опозиційне щодо режиму угруповання офіцерів «Арабський революційний рух» (виник навесні 1968 року).

Таким чином, на арабському Сході виявилась тенденція, коли армія з яскраво вираженою активною у соціально-політичному плані військовою елітою очолює революційні сили, приходять до влади й у подальшому постає як консервативна сила, що перешкоджає подальшим прогресивним крокам: Пакистан з П. Мушараффом, Єгипет з Х. Мубараком, Туреччина після Ататюрка.

Інша лінія склалась у результаті попереднього опертя революційних сил на армію, коли вони ведуть «боротьбу за військо», надалі військові відходять на задній план і не претендують на самостійну роль, як у Росії. Характеристика офіцерства царської Росії як відсталого в середовищі прогресивних сил підтвердилась тим, що у революціях 1917 року здебільшого

брали участь маси солдат та матросів із притаманною нерозвиненим масам швидкою зміною настроїв.

Щодо України, то варто відзначити нестандартну ситуацію відсторонення армії від рішучих революційних дій. Так, Центральна Рада не використала багатотисячний корпус, дислокований в Україні. У подальшому, у перебігу «мирних» революцій 1991 та 2004 років, а також при збройних зіткненнях на Майдані під час Революції гідності армія, як у Тунісі, зайняла очікувальну позицію, що тільки підтверджувало наші побоювання стосовно належності нашого суспільства до «країн третього світу». Тільки вимушене, «силове» реформування наших збройних сил у борні з російсько-сепаратистськими військами в зоні АТО впродовж 2014—2016 років дає надію на захист революційних досягнень українського народу. Пробудження громадянської активності учасників АТО, волонтерів, добровольців свідчить про зростання політичної залученості української армії¹⁸.

Владислав Верстюк

«Меседжі» Української революції 1917—1921 років

Указом Президента України 2017 рік проголошено роком Української революції 1917—1921 років. В найближчі місяці анонсують проведення заходів державного значення, а також кількох великих наукових конференцій. Фактично часопис «Філософська думка» робить перший крок у цьому напрямку, зв'язуючи в єдину смислову цілісність революцію сторічної давнини і дві революції XXI сторіччя. Як революція XVII сторіччя під проводом Б. Хмельницького, так і революція 1917—1921 років є визначними поворотними точками в історії України.

1917 рік дав Україні змогу відновити свою державність, боротися за неї кілька років зі зброєю у руках, поклав початок нового прочитання «українського питання», ствердив як доконаний факт наявність української нації, а разом з тим сформував кілька повчальних уроків, які необхідно добре вивчити і засвоїти. Мене як професійного історика не може не тішити те, що мої колеги впродовж останньої чверті сторіччя провели велику і кропітку роботу з реанімації історії Української революції, звільнення її з-під нашарувань історії СРСР, яку вибудовували на міфі Великої жовтневої соціалістичної революції. Позбавлення радянської міфології відбувалося не в академічній кабінетній тиші, а у завзятій інтелектуальній боротьбі. Ще й сьогодні російські історики уперто не хочуть визнавати факт існування Української революції, а твердять про єдину Російську революцію з невеликими регіональними особливостями та про громадянську війну на класовій основі. Зазвичай про дефініції не сперечаються, а домовляються. Але сучасне життя показує, що суголосних форм думання у нас з північними сусідами стає де-

¹⁸ Війна *de facto*. — Київ: Темпора, 2016.

далі менше і менше. Події від весни 2014 року, які були прямим продовженням Революції Гідності, стимулюють нас до ретельного переосмислення всього російсько-українського минулого, спонукають до ретельного перегляду тезаурусу революції, наповнення його новими смислами, які до цього делікатно оминали або приховували за спеціально придуманими евфемізмами.

Утвердження в сучасній історичній літературі терміна «Українська революція» спирається насамперед на самоназву, на визначення лідерів і перших істориків революції М. Грушевського, В. Винниченка, П. Христюка, Д. Дорошенка. Сучасні ж дослідники наголошують на принципових відмінностях Української революції від російської. Якщо для останньої головним завданням була боротьба за монополію на владу, то для першої — державотворення та демократичні цінності. Це різної складності завдання, одна справа захопити владу і за допомоги терору використати старі державні інституції та їхні кадри і зовсім інша — творити нову державу з чистого аркуша.

Породжена розпадом російського імперського організму, Українська революція у процесі свого розвитку набула виразних самодостатніх форм, перетворилась на феноменальне явище XX сторіччя, яке залишило глибокий слід у свідомості українського народу і стало джерелом державницьких прагнень кількох прийдешніх генерацій українців.

Революція була спричинена низкою чинників, передусім прагненням народу реалізувати своє природне право на національну та державну самостійність. Ідеологія революції сформувалася на базі європейських демократичних цінностей. Державотворчі прагнення були стрижнем Української революції. В її перебігу було випробувано кілька моделей національної державності: демократична (Українська Народна Республіка), консервативна (Українська Держава гетьмана П. Скоропадського), ліводемократична (Українська Народна Республіка доби Директорії), ліберально-демократична (Західноукраїнська Народна Республіка).

У радянській та сучасній російській літературі поняття «революція» та «громадянська війна» розглядають у тісному взаємозв'язку. Новітня українська історіографія фактично відмовилася використовувати термін «громадянська війна» в контексті подій Української революції. Вмотивовано це тим, що в Україні не було масштабної внутрішньої війни на ідеологічному ґрунті. УНР доводилося вести оборонні військові дії на своїй території проти збройної експансії армій неукраїнського походження.

Відмітною рисою революції було протистояння з Росією. Українцям довелося виборювати свої права у змаганні з російськими політичними силами різного соціального спрямування, які, проте, одностайно мислили категоріями «єдиной и неделимой» Росії. В ході революції відбулося кілька російсько-українських війн як з «червоною», так і з «білою» Росією. Зрештою Україна була загарбана й окупована «червоною» армією. Війна з більшовиками тривала кілька років і була надзвичайно схожа на ту, яку сьогодні ми

називаємо гібридною війною. Більшовики на словах визнавали право націй на самовизначення, але вимагали перевиборів Центральної Ради за власним сценарієм. Створювали свої кишенькові «радянські уряди України», на допомогу яким посилали збройні сили, а у запіллі організовували збройні повстання, вели підривну роботу серед українського політикуму за допомоги лівих елементів. На загарбаних українських територіях встановлювали жорстокий окупаційний режим, в основі якого були «червоний терор» та політика «воєнного комунізму». Перебіг революції, тісно поєднаний з українсько-більшовицькою війною, дає також певні парадигматичні підказки до виявлення природи більшовицького режиму, який, прикриваючись ідеями комунізму, нав'язуючи їх силоміць, фактично здійснив окупацію України. Фактично більшовизм, постійно ототожнюючи себе з ідеями інтернаціоналізму, насправді виявився різновидом російського месіанізму. Завершальний період революції 1920—1921 років, як і пізніша історія радянської України, було позначено розпалюванням класової боротьби, створенням комнезамів, «червоним терором», використанням армії для придушення антибільшовицького опору, чистками в КП(б)У та першою хвилею голоду, який охопив Україну у 1921—1922 роках.

Поразка революції підштовхує до пошуків її слабких місць. Вони не є таємницею. До поразки спричинили зовнішні обставини, а також брак досвіду державної роботи у політичних лідерів, домінування в їхньому світогляді крайніх ідей, а також недостатність єдності, відсутність необхідної кількості управлінських кадрів, в тому числі і військових вищої кваліфікації, фінансова криза. Проте хочу застерегти від надмірної критики і нігілістичного тлумачення результатів революції. Треба завжди пам'ятати, що маємо справу з першопрохідцями, які відважилися на неймовірно складне завдання, намагались розв'язати його не у власних інтересах, а для блага народу. Негативний досвід — це теж досвід, який дорогого коштує. Без подій 1917—1921 років не було б ні проголошення незалежності, ні Помаранчевої революції, ні Революції Гідності. Підсумкова оцінка Української революції не може бути однозначною. Якщо українська державність упродовж революції не змогла себе ствердити, то це ще не дає підстав для розмов про повну поразку, а тим більше катастрофу. Революція зробила потужний мобілізаційний вплив на українські національні сили, сприяла консолідації нації, зростанню її етнічної і політичної самосвідомості. Вона остаточно ліквідувала той ганебний статус, який мали українці у царській Росії, і змусила більшовиків піти на значні поступки українцям, забезпечивши їм певні пільги культурно-національного розвитку та проголошення УСРР, а згодом і союзної держави.

Проте ці поступки, як і відмова від «воєнного комунізму», на користь *не*у означали лише десятирічну паузу, яка стала прологом до гігантського тоталітарного експерименту з мільйонними людськими жертвами, деформованим світоглядом, мораллю та правосвідомістю, колективізацією та

Голодомором 1932—1933 років, в який було втягнуто український народ. Тісний причинно-наслідковий зв'язок Голодомору 1932—1933 років, масового знищення української інтелігенції з Українською революцією 1917—1921 років дає підстави (А. Граціозі) розглядати ці явища в загальному контексті як єдине ціле.

Незважаючи на втрату наприкінці 1920 року державності, революційний потенціал українського народу не було вичерпано. Він виявився в масовому антикомуністичному повстанському русі, який став однією з парадигматичних особливостей революції, а згодом був запозичений іншими революціями ХХ сторіччя. Було б хибно розглядати революцію як велике, але локальне явище, обмежене хронологічними рамками 1917—1921 років. Цілком очевидно, що верхня межа — 1921 рік — є умовною. Затухання революції було повільним, а багато процесів необоротними, передусім це стосується змін у масовій свідомості. Так, у середині 20-х років органи НКВС фіксували серед населення численні спалахи пропетлюрівських настроїв. Тоді ж в Україні розгорнулася масштабна дискусія про напрямки розвитку української культури. Її суть була яскраво виражена гаслом «Геть від Москви», сформульованим М. Хвильовим, це був пряий наслідок революційних подій. І вбивство С. Петлюри, організоване радянськими спецслужбами, і Голодомор 1932—1933 років, і судові розправи над українською інтелігенцією 30-х років стали розплатою за революційну непокору.

Революція запам'яталась великою кількістю яскравих епізодів. Зверну увагу лише на кілька з них. Все почалося зі створення Центральної Ради, яка в короткому часі перетворилась на представницький парламент, проголосила Українську Народну Республіку, ухвалила її Конституцію та десятки законів. Згадаю бій під Крутами, який став символом жертвності у боротьбі за молоду державу. Треба сказати, що впродовж революційних років українці провели багато переможних боїв з агресором, але не всі вони належним чином зафіксовані в історичній пам'яті. Наприклад, у лютому 1918 року Звенигородський кіш вільного козацтва завдав нищівної поразки військам Муравйова. Нагадаю й знаменитий бій з денікінцями Української повстанської армії (махновців) у вересні 1919 року біля села Перегонівки під Уманню, в якому українські повстанці вщент розбили кілька добірних білих офіцерських полків.

Окремо варто згадати Акт об'єднання УНР та ЗУНР в єдину Соборну державу. Створення Академії Наук, Академії мистецтв, Всенародної бібліотеки України, двох університетів, сотень середніх шкіл, української преси — це все здобутки революції. Вони непогано вивчені істориками, але далеко не повним чином вкарбовані у історичну пам'ять.

Історія революції, викладена академічно, чи популярно, в шкільних чи вузівських підручниках, відтворена в літературі чи кіно, а особливо в публічному, медійному просторі — це величезний ресурс мобілізації нації, формування української ідентичності. Гріх було б його змарнувати.

Всіляко підтримую ідею найтіснішої спорідненості нашої сучасної держави з фундаментальними цінностями Української революції. Якщо козацьке минуле наповнило українців любов'ю до свободи, то революція прищепила їм ген демократії.

Вадим Скуратівський

**«Не достаточна ли нам говорить
о нашей проклятой революции?»**

Відверто кажучи, я вже досить наслухався доповідей про революцію, тож мимоволі згадав щоденниковий, 1918 року, запис Василя Васильовича Розанова: «Не достаточна ли нам говорить о нашей проклятой революции?» Але виявляється, шановне товариство, що про революцію треба-таки говорити. Треба. Мені власне сказали, що я маю говорити саме про так звану Російську революцію 1917 року. Шановне товариство, одразу хочу застерегти, що я навіть не вживатиму слово «революція». Я говоритиму передусім про суму подій тієї доби, про те, чим вони по тому скінчилися. Вони скінчилися тим, що коли десь 1972 року я проходив повз МХАТ (якраз коли шановний Олег Миколайович Єфремов став там головним режисером), то побачив ввечері на фасаді театру величезний слоган, майстерно підсвічений: «К 50-летию создания Союза Советских ...» і т.д. А нижче було написано — теж дуже великими літерами, на всю Москву: «Украденное счастье» (за п'єсою Івана Франка).

А потім я одразу переходжу до того, що трапилось кілька десятків років по тому — у зв'язку з однією реплікою шановного Олега Білого. На якомусь дійстві вже після того самого славнозвісного путінського слогану «Найбільше геополітичне нещастя сторіччя — це падіння Радянського Союзу» професор Білий виступив і сказав із цього приводу: «Самое большое геополитическое несчастье XX века — это создание Союза Советских Социалистических Республик». Це справді найбільший результат отієї самої революції — 1917-го. А що ж воно таке було?

Я як історик, український русист, чи не сентиментально ставився до того, що трапилось насамкінець 1917 року. Тому що це була така колосальна сума певних надій, не тільки в Росії, а й у всьому світі. Перепрошую, «наш» Блок, що його кілька разів тут уже згадували, він — похідне від жовтня 17-го року. Доба, коли солдати всіх армій Першої світової дізналися про те, що трапилось в Росії. Реакція: значить, є якась надія на мир? Значить, це саме пекло, що зветься Світовою війною, скоро скінчиться? Слідом за тим Томас Манн, десь у Мюнхені, говорив про те, що «російська революція його потрясла». Він потім передав цю репліку одному зі своїх героїв у «Докторі Фаустусі».

Що ж творилося тоді в Росії наприкінці 17-го? Інтелігенція нібито абсолютно не прийняла цю саму її думку, квазіреволюцію. Маяковський — найбільший російський поет XX сторіччя (згадаймо, що Ахматова саме так

говорила: «Кто самый большой русский поэт ХХ века? Ну, конечно, Маяковский. За исключением — это уже на любителя — строк: “Моя милиция меня бережёт”». І от Маяковский, і поряд з ним Олександр Блок, і слідом за тим майбутній чоловік Анни Ахматової Микола Миколайович Пунін (це абсолютний геній, нині призабутий): всі вони приходять у Смольний і пропонують там свої послуги новому уряду. Річ у тім, що «російська революція», як тоді говорили на Заході, здавалося б, на повну силу висвітлила якусь неймовірну онтологічну надію. Щось має в світі абсолютно перемінитися... Абсолютна альтернатива тому, що було наявним у цьому самому світі. Я не дуже люблю «пристосуванця» Євтушенка, але він колись версифікаційно записав розмову з інженером-«гидростроителем» Карцевим, який був учасником подій тієї доби. І ось цей самий Карцев у віршах Євтушенка: «И снились мне индусы на тачанках / И перуанцы в шлемах и кожанках / Восставшие Берлин, Париж и Рим / И скачущий по Африке Будённый / И я, конечно, скачущий за ним»... Потім Карцев 15 років сидів у сталінському таборі і вже назавжди залишився у тому своєму міфі. Почасти воно так і було. Річ у тім, що відгомін Російської революції кінця 17-го року залишив, скажімо, Перу приблизно 10—15 років по тому, коли там закінчився аж занадто пасіонарний комуністичний партизанський рух. Стосовно Бразилії 1917-го. У бразильській столиці тамтешній пролетаріат і люмпен-пролетаріат спробували слідом за Петербургом захопити владу — насамкінець 1917 року... Слідом за тим — «восставшие Берлин, Париж и Рим». В Римі мала місце нібито «права» революція, але ж «фашію» говорили: треба робити так, як у Росії. Якнайшвидше, радикально тощо. І чим це, шановне товариство, скінчилося? Ота абсолютна альтернатива тому, що Паскаль колись назвав умовами людського існування? Абсолютно переміг у цих умовах хто? Диявол! Добре. Розпочали гіперутопісти. А потім виявляється, що треба — військо, взагалі добра армія, треба поліція у власному розумінні, і поліція таємна, треба дипломатія, отже, і таємна дипломатія і т.д., і т.п. І, звичайно, абсолютне «абсолютистське» керівництво. А що ж робилося раніше — десь після Лютневої революції 17-го року? Це було нібито дуже красиво, але парадокс тієї самої «Лютневої» полягав у тому, що вона нічого, рішуче нічого не зробила. Вона дозволила громадянам тільки виходити на велелюдні мітинги. А проблем у цій країні було неймовірно! І внаслідок всього цього мала місце вже ота подія кінця 17-го. А що ж було, серед іншого, посередині цих самих подій 17-го року? Давайте нарешті повернемося до України. Україна, анексована Москвою в XVII сторіччі, впродовж сторіч і сторіч не мала щонайменшої можливості до якогось національного, хоча б частинного самоздійснення. Я кажу, зрозуміло, про Наддніпрянську Україну. Стосовно Західної України — там було ще важче. Тільки воно все нібито по-іншому виглядало. Зовні «респектабельніше». У зв'язку з цим тут починається відповідний процес. О.Ф. Керенський приїжджає у травні в Київ, і в тутешньому Педагогічному музеї він, подивований, стоїть біля вікна. А тим часом

десятки і десятки тисяч з жовто-синіми і червоними знаменами проходять Володимирською. І він каже: «Я не знаю, как это объяснить. Я ничего не понимаю». Водночас прем'єр цього самого Тимчасового уряду, князь Львов, — він десь на переговорах з представниками Центральної Ради тоді напроти себе бачить блискучого українського інтелектуала Максима Славинського. Це ж співавтор Лесі Українки... І князь-прем'єр каже: «Славинский, голубчик, оказывается, вы украинец? Я 25 лет вас знаю, но не знал что вы украинец». Не знали вони, словом, нічого. І нічого не могли зробити. І раптом під кінець 17-го року з'являється ота сама гіперлівиця, яка обіцяє зробити рішуче все. А потім, як же все це здійснити?! Ось оті надхмарні проекти, які десь там безконечно далекі над Землею. А тут — якась нагальна конкретність. У першу чергу треба було б звільнити незліченні етноси російської імперії, які намагались стати націями. Як це все зробити? Скажімо, перші жести Радянський уряд у цьому напрямку зробив. Він заявив про усамостійнення Польщі і дав можливість до усамостійнення Фінляндії. Через кілька годин уже після цього усамостійнення Пятаков підходить до Леніна і каже: «Послушайте, Владимир Ильич, ну какая там самостоятельность Финляндии? Нам финская бумага нужна!». І слідом за тим трапилося те, що трапилося. Десь, починаючи з перших сезонів 1918 року, починається *поновлення імперії*. І раптом виявляється, що це робиться в такому режимі, про який ні династія Калит, ні династія Романових, ні династія Катерини Другої (оскільки вона все-таки лише за чоловіком була Романовою) не йде ні в яке порівняння. І зрештою вся радянська історія тієї доби, з одного боку, це Громадянська війна, а з іншого боку, *безперестанне анексування всіх без винятку спроб до цього самого національного усамостійнення*. Українська ситуація — початок 18-го року, слідом за тим — початок 19-го року. І, нарешті, остаточно анексія 1920-го. Але ж це не тільки Україна! Вже в 1918 році із Ташкента виходить зі своїм червоним військом такий собі Колесов — і прямо на Бухару! Бухарські сарбази його зупиняють, і Центр тоді ще говорить: «Ну як це так можна? На суверенну Бухару?». І так далі. Слідом за тим, десь починаючи з травня 1918 року, практично *все* Закавказзя відклалося від так званого центру. Слідом за тим насамкінець 18-го року необхідним чином після поразки Німеччини відкладається вся Прибалтика. Вся Прибалтика відкладається від того самого Центру. І неухильним чином, десь починаючи з порогу 1920 року, вся подієва енергія «Центру» йде на те, щоб там поновити Російську імперію. Я мушу вам сказати, що при всьому при цьому це робили дуже фахово, дуже жорстко, дуже прицільно. І засобами, про які, перепрошую, ті самі Романови не могли навіть мріяти. Чим же воно скінчилося? Скінчилося створенням оцієї самої фантомної державної структури — під назвою аж максимально фантомною: «Союз Советских Социалистических Республик». Я не розумію наших сучасників! Яким чином можна всерйоз говорити про «Советский Союз». Не було адже ніяких «Рад» у цій самій країні! Не було ніякого «Союзу»! Все це творилося лише на радикально во-

люнтаристській основі. І залишили після всього цього в Центрі тільки те, що називається в філології «умовний спосіб». Лексеми-фантоми, яких так багато було наприкінці 17-го року. В середині 20-х років встиг Маяковський написати про те, як виглядатиме майбутній світ: «Чтобы в мире без России, без Латвий жить единым человеческим общезжитием». Колись я читав лекцію про Маяковського, десь у розпалі того, що умовно називають застоєм. І коли я дійшов до цих самих рядків — «без России, без Латвий» — раптом я почув голос із аудиторії Мирона Петровського, відомого літературознавця: «Да, да, особенно без Латвий». Дуже влучно сказано. Але ж була, перепрошую, Російська імперія: кілька сотень етносів, які намагалися якимось чином самоздійснитися! Вони не отримали аж ніякої можливості до цього самоздійснення. Якщо пригадати всі каральні експедиції 20—30-х років проти малих народів, що їх сьогодні ми практично вже не пам'ятаємо, то це виглядає неймовірно трагічно. Проходить деякий час десь після 1945-го року — і остаточно постає ота сама вилита нібито з одного шматка унітарна тоталітарна структура. Україні від самого початку там не було автентичного місця. Ніякого. Всі ці красиві фрази про «українське відродження» 1920-х років — але це була велика провокація. Всі ці фрази про те, що необхідним чином відбулася українізація України, її коренізація. Річ у тім, що у середині 1920-х років у Комуністичній партії України половина членів була власне слов'яни, половина — євреї. Євреїв, які були переважно «за Троцького», за світову революцію, треба було необхідним чином примусити займатися чимось іншим. І вони цим займалися. Українізація як провокація. Звичайно, Каганович іноді виступав українською мовою, але насправді будемо говорити так: українська проблема аж ніяк не була розв'язана. А далі почалося найголовніше і напевне найстрашніше. Почалася просто експлуатація українського селянства тими новопоставленими історією елітами. Які спочатку «розібралися» поміж собою, а потім зайнялися тією експлуатацією. Про що говорити?! Уявляєте собі в цій ситуації — початку 1930-х — більшовицько-сталінський індустріальний проект. За чий рахунок його мали здійснити?! Зрозуміло, що капіталів геть не було. Був тоді тільки один «капітал» — селянство і земля. Земля і селянство. І відповідним чином земля невдовзі була абсолютно присвоєна державою, а селянство? А селянство частково, а особливо в Україні — воно просто загинуло... Потім була Друга світова. Це особлива тема. Словом, ось уже 1991 рік. Я був учасником подій в серпні 91-го біля московського Білого дому. Це було красиво. Дуже красиво. Десятки тисяч красивих облич. Жіночих і чоловічих. Інтелігентні обличчя. І разом з тим мене тяжко вразило ось що. Річ у тім, що довколишня «масова» Москва не висловлювала ніякого ні співчуття, ні зненависті до цих десятків тисяч. Вона нібито дивилася-очікувала — чим це скінчиться. А серед іншого для мене це скінчилося ось чим. Десь раптом з'являється шість танків — і прямо на нас! І раптом піднімається над ними російський триколор. Я не приховую, що був у захопленні від цього всього. А одна дама поряд обіймає мене і

кричить: «Молодой человек! Смотрите, русские танки, русские танки!» А раніше то були чиї?! Приїхав сюди в уже незалежний Київ. А сюди Москва вже прислала Собчака. Підійшов я до того самого балкона, де мав говорити Собчак, той самий, який «кадрово» і знайшов добродія Путіна. Але річ не в тім. Я звернув увагу там на одного українського дисидента. 10 років табору і т.д. Але він не втратив того самого малоросійського гумору, чи як там його назвати... Виходить Собчак на балкон і мовчить, як і має спочатку обрядово помовчати ритор. І тоді цей самий український дисидент-в'язень кричить йому: «Ну, боярин! Начинай читать грамоту!» А через півроку прес-секретар Єльцина раптом: «Украина и Россия, похоже, обменяются ядерными ударами». Уявіть собі. Добре, що того самого персонажа якось та призупинили, але потім, потім. Потім усе хутко розпочалося. Оця сама молода демократична Росія — вона зникала на моїх очах. І слідом за тим почала перетворюватися на те, на що нині перетворилася. Так: 1995-й рік не розв'язав проблеми Росії, одвічної проблеми Росії, а пізні, дуже пізні пологи, національні пологи оцих самих десятків і десятків народів, які отримали свою державність — нібито отримали — після 91-го року, перепрошую, це саме пізні пологи. І після цього у цих народів з'явилося ну стільки проблем, що я вже не знаю: які соціологи, які політологи, історики, фактологи, репортери-журналісти можуть це все узагальнити. І проходить деякий час, і раптом бачу: що щось у них у всіх «не виходить». У всіх без винятку. Зрозуміло, що це було поверненням десь у 1918 рік, коли, умовно кажучи, «околиці» відклалися від так званого Центру. Власне, від Російської столиці. Що вони зробили після 90-го, після 91-го? Вони на граничній швидкості поновили свою суверенізацію 18-го та 19-го років. «ГДР» (Грузинська Демократична Республіка) — вона повернулася до своєї Конституції 1918 року. А в цій Конституції ні слова ні про Абхазію, ні про південних осетинів. От воно і пішло далі. Вірменія. Безліч якихось сюжетів — дуже складних сюжетів, пов'язаних зі стосунками з іншою «демократичною республікою». «Азербайджанська Демократична Республіка» кінця 1910-х, АДР. Ці республіки розпочали війну десь уже 89—90-го року. І вони й досі продовжують ту війну. Щось «вийшло», перепрошую, тільки у «прибалтів» з якоюсь іншою, особливою теж історичною кон'юнктурою. Але, перепрошую, тепер для них це не проблема. Розумієте, от Естонія: різне можна говорити про авторитарну диктатуру в Естонії 1930-х. Це справді було. Я на все життя запам'ятав розповідь одного емігранта, росіянина на Близькому Сході, який служив солдатиком в естонській армії, десь у 38-му році. І якийсь сержант настукав на нього: «Он читает московскую "Правду"!» Прийшов командир батальйону разом з лейтенантом цієї роти й запитав у того сержанта: «Где эта "Правда"?» — «У него в солдатской тумбочке». — «А чего ты лез в ту тумбочку?» А вслід за тим: «Если он читал вслух, если кому-то показывал эти самые статьи — то это пропаганда, а если нет — так это его приватное дело». Бачите, це ось така естонська автократія. Так от. У 1937-му році, у зв'язку зі сторіччям смерті

Пушкіна, вся Естонія була заставлена портретами російського поета. У 1987 році я приїхав в Естонію, і вже ніде не бачив жодного портрета Пушкіна. Хоча там перебував найголовніший пушкініст нашого часу: я маю на увазі Юрія Михайловича Лотмана. Щось схоже відбувається і в Латвії. Щось схоже відбувається у Литві.

«Проблеми, проблеми, проблеми», — як казав Олександр Блок. Отже, «скорочуючи» те, що трапалося в 1917 році, насамкінець того самого року: воно необхідним чином на повну силу не розв'язало нагальних проблем. Воно лише загнало їх в глибину історичної речовини. І тепер все це вийшло на нашу з вами поверхню.

І ми тепер маємо за це так чи інакше відповідати.

Оце і є першопричиною того фатального 17-го Року.

Сергій Макеєв

революція як Подія

Виступи колег переконують мене в тому, що існує певний науковий діалект, чи схожий на науковий, чи з претензією на науковість, на якому можна успішно складати розповіді про явище революції не впадаючи у тривіальність і затерті штампи. Для тих же, хто не володіє ним, тобто таких, як я, залишається менш коректна можливість — представити предмет нашого розгляду на діалекті, що ним користуємося зазвичай. Власне назва мого повідомлення і демонструє такого роду зміщення контексту. Не впевнений, що таке доцільно чи варто робити, проте для мене особисто це шанс приєднатися до поважного зібрання і включитися у дискусію.

Схоже на те, що революції належать до нечисленного класу явищ, які природно писати з великої літери. Проте в моєму випадку, щоб унаочнити зсув до нового словника і правил поєднання слів у речення, слід вчинити так: революція з малої, а Подія з великої. І тоді вочевиднюється, від чого треба відмовитися із самого початку: від того, що собою являє революція та які умови її виникнення та підживлення. Було б перебільшенням сказати, що такі запитання і пошук відповідей на них перебувають за межами соціології. Проте для емпірично орієнтованих розвідок із проблем еволюції та стану соціальної структури суспільства, які становлять предмет моєї компетентності, вони такими, переконаними, є безумовно. Викладене нижче, сподіваюсь, обґрунтовує цю тезу доволі умотивовано. Якщо ж ні, то навіть і не знаю, що ще маю зробити.

Для ознайомлення з поняттям, яке пишу з великої, корисно без поспіху вчитуватися в статтю «Events» (оновлена у 2012-му) у Стенфордській енциклопедії філософії, до великої бібліографії якої слід додати чомусь не згадану там книжку А. Бадью «Being and Event» (переклад 2005 року англійською книги, що вийшла друком французькою наприкінці 1980-х років), а також опублікований у 2014-му текст С. Жижека про «філософську подорож» по поняттю «подія» з кількома зупинками — «Event: A Philosophical Journey

Through a Concept». І в результаті отримати перше враження про конкурентну інтерпретацію змісту поняття «подія», його просторово-часову структуру, зближення і дистанціювання від концептів «об'єкт», «факт», «властивості», «час», про типи подій та їхню співвіднесеність з «існуванням» та «ідентичністю». Чесно кажучи, не всі представлені там розрізнення й ототожнення розумію. Тому зосереджуся переважно на тому, що видається важливим тепер і тут.

Подіями, стверджує С. Жижек, звичайно вважають те, що випадає зі звичного укладу і, начебто, не підготовлено тим, що трапилося раніше, що постало ніби без особливих причин, так що в ньому вгадується щось чудне і навіть чудодійне — перерахування причин події допустиме, але ніколи немає впевненості, що воно є вичерпним і чи існує взагалі її кінцева причина. Саме елемент чудотворного унаочнює — і зумовлює — обмеженість позитивістсько-раціоналістичної претензії дійти до кінця, до суті, до абсолютного знання чи першоджерел. Він ніби каже: все, зупиняємося, таке просто трапляється; тут — момент визволення від влади і примусу невивагдливого у своїй послідовності детермінізму. Саме тоді, коли розпізнається цей розрив події з безліччю її імовірних причин, і відкривається, за С. Жижekom, горизонт власне філософських розумувань та уявлень, тобто раціоналістичних практик, достовірність яких вкорінена у них самих.

Термінологічні розвідки філософів прийнятні в соціології. Тут припустимо трактувати Подію як точку в соціальному просторі-часі, точку розлому і точку відліку, локусом розсічення і навіть відсікання, перекроювання карт і територій. Слід, знак пунктуації у речитативі соціального, метаморфоз, після якого поділ на те, що було колись, і те, що стало нині, набуває статус імперативу. Але вона також і дія, що руйнує і створює, розкладає порядки та структури, але й збирає елементи соціального в нові констеляції, що встановлює новий баланс і пропорції між стабільністю і турбулентністю. Дія, як їй і належить, проходить певні цикли — від формування й досягнення максимуму до згасання і згорання — після чого вона продовжує бути присутньою у спричинених нею наслідках і похідних. Подія, таким чином, є сила і влада: вона виробляє ефекти, привертає увагу і примушує соціуми витрачати ресурси на компенсацію її наслідків.

У найзагальнішому плані подія є одночасно неочікувана новація і безлад, вона викликає збурення в навколишньому середовищі, генерує, ініціює, породжує, розділяє, деформує або розриває простір спільного життя, утворює складки на тканині спільного існування. Це рух, що викликає інші рухи, які мнуть або розминають колишні структури, порядки та складки, додаючи до них раніш небачені й нечувані у тих соціально-географічних локальностях, де вони виникають. У концептуалізації С. Жижека, який погоджується тут із А. Бадью, подія структурує, реструктурує і вводить нові обмеження — вона змінює. Сама подія, її множинні ефекти та реакції на них з боку індивідів, організацій та інститутів, пред'являють себе, отже, у

вигляді конститутивних ознак неординарного, порушеного стану справ у суспільстві.

Подія із великої літери — це непередбачені війни, революції, повстання, перевороты, терор, масове насильство, економічна депресія і фінансові бульбашки, що лускаються, але рівним чином і наукові відкриття, які модифікують способи сприйняття й опису реальності. Здається, ніхто не знає, які наслідки та в яких масштабах збудить Подія. Ніби ненавмисно відкривається скринька невідомого і непередбачуваного: щось неодмінно станеться, але що саме — залишається тільки гадати. Не випадково настільки стрімко розростається плем'я «експертів» — як герольдів ретроспекції, які транслюють тренди минулого у сьогодення й далі, так і футурологів, які глибокодумно або поверхнево гадають за хибними й неясними слідами та прикметами, що позначилися на поверхні соціального і позбавлені виміру, який асоціюється з глибиною. Якби ж наслідки зводилися лише до раціоналізації «пост», навздогін або на випередження, і проголошення легковагих прогнозів. Адже серед них ще й поширення екстремістських гасел та настроїв, брутальності та насильства.

Несподівано масштабна Подія завдає травми, зачіпаючи більшість, ба навіть всіх. На потрясіння, ушкодження, розриви та супутній їм біль індивіди, спільноти, соціуми відповідають безліччю способів, які не піддаються класифікації й зaledве мала дешифрація яких стає предметом спостереження, аналізу та опису. Зазвичай, приміром, загострюється боротьба за інтерпретацію подій, відбір і прославляння найбільш значущих, але також і тих, що підлягають забуттю, замовчуванню чи стигматизації (6-та зупинка в книзі С. Жижека так і називається — «Анулювання Події»). І тоді до діла йдуть повторювані час від часу ритуали, святкування, переписування підручників історії: пропагандистською машиною просувається політика пам'яті, яка призначена для коригування колишніх оцінок людей, явищ, фактів. Модальність події, інакше кажучи, змінюється залежно від мінливої установки спостерігача або впевненого в собі маніпулятора, що володіє владою, а для підготовленої аудиторії чи не навмисно проблематизується протилежними за знаком інтерпретаціями альтернативних спостерігачів, які публічно претендують на об'єктивність.

Події на якийсь час демістифікують соціальні відносини, навмисно чи мимоволі виявляючи погано видимі за звичайних часів механіку, задуми й наміри акторів, ту, за М. Вебером, прагматичну орієнтацію інтересів, в якій не прийнято зізнаватися навіть у повсякденному житті. Гегелівська «сова Мінерви», як пам'ятається, вилітає в сутінки, коли здійснилося все, чому належало бути, і коли сама можливість знати дістає шанс реалізуватися. Проте завжди з іменуванням того, що проступило і стало видимим, неминучі колізії — істина, правда, фантазія або достовірність перед нами? Тут багато чого, якщо не все, залежить від теоретичних або суто ідеологічних налаштувань оптики експерта, який є ще й носієм конвенційної мови тлумачення

подій. В епоху цифрових комунікацій, масового виробництва і миттєвого поширення інформації екстремальні події, можливо, як ніколи раніше сприяють побутуванню неперевіреного, сумнівного, помилкового, радикально маргіналізуючи простір і час достовірного знання, яке стає зайвим продуктом, таким, що практично не має попиту на ринку комунікації та пропаганди. Випадковим або очікуваним наслідком може бути «винесення за дужки» серединних фрагментів політичного спектру, що залишає в недоторканності його крайні сектори, тобто природно відбувається поляризація публічної риторики й усього політичного простору.

Значущі — вони ж, найчастіше, радикальні, такі, що претендують на радикальність або ж тільки схожі на радикальні — події провокують такої гостроти конфлікт інтерпретацій, який виводить за горизонт евентуальної згоди проблему автентичності будь-якої реальності взагалі, та й власної автентичності конфліктуювальних інтерпретацій. Майдан 2013—2014, анексія Криму, війна на Донбасі саме такі. Після них партикуляризм визначень рішуче заступає універсальність. Попутно руйнується ілюзія стійкості, стабільності, урівноваженості системи «влада — опозиція — електорат». Новітньою історією України непорушність деяких, далеко не всіх, порядків і структур успішно оскаржена двома розділеними десятиліттям Майданами 2004 і 2014 років. Але вони ж підтвердили високу резистентність системи в цілому, не тільки умову її інерційності, але й обіцянку поворотного руху, відновлення і зміцнення раніше начебто втраченого. В останню чверть століття реплікація віджилого і неприйняттого перетворилася у впізнаваний знак політичної безплідності зроблених зусиль на початку століття і принесених жертв в середині другого десятиріччя.

Крім того, одним з найважливіших ефектів Події є нові нерівності. Витрати, ризики та труднощі, зумовлені нею, нерівномірно розподілені по території країни і між категоріями населення, нашаровуючись на традиційні нерівності або вишиковуючись над ними. Є постраждалі від військових дій більше, менше (загиблі, поранені, їхні сім'ї) або зовсім не постраждали. Маються на увазі також і фінансові, майнові, репутаційні, професійні, кваліфікаційні втрати. Явно непропорційно розподіляється між регіонами та верствами населення такий дефіцитний ресурс, як безпека. Події формують властиву їм соціальну структуру, таку як складки та лімінальність, а також модифікують більш чи менш стійкі ментальні структури (солідарність, орієнтації), які за неписаним правилом, що йде від антропології, дозволено називати соціальними структурами.

Надзвичайні події переформатують структуру часу, скорочуючи час праці, гедонізму і насолод, відпочинку і розваг. Збільшується час економії, додаткових заробітків, адаптаційних та інноваційних практик. Але це ще й час відчаю, безнадії, болю і страждань. Час добра і зла, геройства і зради, гідності і нищості, взаємодопомоги і насильства в найнеймовірніших пропорціях. Час змінених або зовсім втрачених стандартів, критеріїв оцінки,

акцентів, аж до нерозрізненності немовби очевидних опозицій: явний кінець якихось часів, без упевненості в гарантованому настанні привабливих і безпечніших. І тоді просторово-часові локальності окрім несподіваних обставин, що обмежують горизонти можливого, наповнюються індивідуалізованими та груповими інтенціями, переживаннями, очікуваннями, формуючи в географічно віддалених один щодо одного регіонах країни конкретні ситуації.

М. Бердяєв в есеї 1918 року «Духи російської революції» вважав, що ця революція не відкриває ніяких перспектив. Навпаки, вона грубо стирає нетривкі нашарування того, що зветься культурою, й оголює базові, а значить реліктові поведінкові структури спільного буття людей: мракобісся, невігластво, нетерпимість. Звісно, гідності та надії і тут знаходиться місце — місце у глибокій тіні названих домінантних структур; надто скромне, щоб його запросто визначити. Так філософ характеризує ту революцію. Проте немає очевидної відповіді на запитання: чи може бути в будь-якій іншій революції та її наслідках навпаки, тобто домінація співчуття, добра, гідності, надії, чи залишається все таке у горизонті життя її актуальних спостерігачів і сучасників? Крім того, Подія зазвичай спричинює масову появу темних привидів і демонів бажань, устремлінь. Утім, розгляд спорідненості революції і привидів хоча й актуальний для України (декілька таких, що їх легко ідентифікувати, бродять її географічними та ментальними просторами), однак це окремих сюжет, що виходить за межі нашої дискусії й потребує неабиякої компетентності у «практичній привидології».

Сергій Пролєєв

Революція: оманлива подія

Хочу звернути увагу присутніх на теоретичний парадокс, пов'язаний з феноменом революції. Це начебто давно визначене соціальне явище, яке присутнє у свідомій політичній практиці й активно промислюється не одне сторіччя. Хто ж не знає, що таке революція? Проте разом з цим революція залишається гострою проблемою соціально-філософського дискурсу. І йдеться не лише про глибокі відмінності в оцінці суспільної ролі революції, а власне про розуміння її суті. Вона весь час залишається чимось незвіданим — феноменом, якась частка якого постійно вислизає від зусиль розуміння та будь-яких концептуальних визначень. Це своєрідна містика революції, її ніколи до кінця не прорахований сенс.

Ірраціональність змісту революції пов'язана з її характером спонтанної події. Революція завжди не випадкова, але водночас непередбачувана. Цю її особливість наочно демонструє навіть марксистська думка, для якої соціальний сенс революції чітко визначений, а вона сама постає як закономірна подія, що відбувається з історичною необхідністю. Показово, що буквально напередодні революції 1917 року найзатятіший революціонер і теоретик революції В. Ленін був переконаний, що за життя його покоління революції в

Росії не відбудеться. Примітно і те, що більшовицький Жовтневий переворот 1917 року самі його творці почали іменувати революцією лише за десять років. В цьому сенсі, образно кажучи, «Велика Жовтнева соціалістична революція» відбулася не у 1917, а у 1927 році (а в сьогоденній російській історіографії вона перетворилась взагалі на «Русскую» — чи навіть «Великую Русскую» — революцію). Мимоволі виникає питання: чим стануть події падіння Російської імперії та те, що відбувалося на її колишніх теренах 1917 року, ще через кілька десятиріч?

Парадоксальним чином і до сьогодні, попри величезну інтелектуальну традицію осмислення цього феномену, ми не можемо однозначно відповісти: а що ж таке є революція? Складність цього питання примножує незбіг: глибоко відмінним є те, що творці революції мислять як її мету, і те, чим наповнені події революції, — те, що безпосередньо відбувається. Кодом доступу до сенсу революції на нашому круглому столі стало поняття надії. Я б узагальнено позначив ним усі очікування революції, якими вона надихається, — ті перспективи, заради яких люди готові на радикальні дії, а також загалом революційну свідомість (образно кажучи, все те, що революція думає про себе). Інтегративним виразом революції є її *надії та очікування* — вони її скеровують та визначають її зміст.

Поруч з цим є те, що реально трапляється в ході революції та стає її історичним результатом. Тому на противагу принципу надії треба висунути інший принцип — відповідальності. Він фіксує все те, що реально відбулося під час революції, та загалом ту дійсність, яку революційні зрушення створили. Цей принцип можна було б назвати і принципом реальності, на відміну від прагнень, якими керуються люди в своїх діях.

Зміст надій революції і зміст породженої нею дійсності завжди не збігаються. Інколи вони навіть ворожі один одному. Ворожі і протилежні подекуди частково, а у деяких випадках навіть цілковито. Врахування означеної невідповідності, яка тяжіє над революціями як закон їх здійснення, дає змогу характеризувати революцію як *оманливу подію*. Подію, яка ніколи не дотримується своїх обіцянок і викликає результат, далекий від початкових сподівань. Революція скеровується одними надіями, а відповідальність настає за інші наслідки. Цю розбіжність очікувань та результатів, надій та відповідальності фіксує поняття *оманливості*.

Одразу зазначу, що характеристика революції як оманливої події зовсім не означає розчарування в революції чи її відкидання як способу соціальних змін. Як осанна революції, так і її безумовне заперечення є надто спрощеними реакціями на цей надзвичайно складний і неоднозначний феномен. Оманливість революції вимагає не таврування її, а тверезого врахування суперечливості та неоднозначності сенсу процесів, зокрема відокремлення площини оцінок та свідомості взагалі від соціального, економічного, культурного змісту революційних перетворень. Часто якісь латентні чи приховані ефекти революції якраз і стають її правдивим змістом. Тому поняття

оманливої події менш за все є оцінним. Радше воно є *методологічним принципом*, який спонукає в аналізі революції не лише відстежувати невідповідність мети і результату, а й концентрувати увагу на прихованих, неочевидних ефектах подій.

В дусі цієї методологічної настанови подивимось на досвід двох найгучніших революцій останніх двохсот років — Великої французької 1789 року та Російської 1917 року. Одразу впадає в око *мізерність* результатів революцій, якщо брати до уваги державний устрій.

Перша мала в підсумку десятиріччя жахить, руйнацій та війн, зміну монархії Бурбонів імперією Наполеона, місце білих лілій посіли золоті бджоли. Друга, розпочавшись порівняно вдалим рухом до перетворення монархії на республіку, була перервана більшовицьким переворотом, в якому невідповідність мети та результату ще разючіша. Адже Жовтневий переворот мав бути прологом Світової революції. Сама по собі ніяка революція в Росії Леніну та більшовикам була не потрібна. Більшовицький переворот, який мислив себе як початок світової революції, насправді проклав шлях до реставрації імперії — вже на засадах радянської влади. Советська імперія заступила місце Російської імперії, відбувся перехід від царя-батюшки до генсека КПРС.

Врахування цієї обставини спонукає до несподіваного висновку: по суті громадянська війна 1918—1921 років йшла між двома версіями відновлення імперії — білою та червоною. Так виглядає в ретроспективі отриманого результату. А цим результатом стала передусім *поразка* світової революції, яка і була сенсом дій більшовиків як послідовників революційного марксизму-ленінізму. Зловісний гумор історії полягає в тому, що власну гучну історичну і соціальну поразку більшовики — вустами керманічів нового, радянського ладу — оголосили своєю перемогою. До речі, це доволі поширений і відомий у психології синдром: коли людина, прагнучи однієї мети, досягає цілком іншого результату (часто тотожного невдачі), вона «заднім числом» переписує мету і прилаштовує її до результату. «Так я саме цього і хотів!» Подібна метаморфоза відбулася й у Росії початку ХХ сторіччя.

Звісно, висловлений мною погляд є поверхневим. Він бере лише політичний вимір подій, натомість є ще й соціально-економічні зміни. Є й інше — правдиві прагнення учасників подій, передусім «революціонерів». Адже доволі наївно зводити їх до катехізису марксистського вчення про всесвітньо-визвольну місію пролетаріату. Безпідставність таких міркувань впливає вже з того, що Росія періоду революції аж ніяк не була «країною пролетаріату», який складав доволі скромну частку населення, в роки громадянської війни був істотно винищений, й до того ж — враховуючи нетривалий час індустріалізації Російської імперії — складався переважно з учорашніх селян. З відповідними прагненнями і станом свідомості.

Ця переважно селянська і по суті станова країна була далека від марксистських революційних проектів, але зовсім не цурається традиційних

великодержавних, імперських уявлень. Так само зовсім не цурається приватного інтересу власних статків та заможності. Сила цієї налаштованості була значно потужніша за революційну свідомість «всесвітньої місії пролетаріату». Не дивно тому, що вона швидко перетворила громадянську війну за нові декларовані соціальні ідеали на традиційне «збирання земель», реставрацію імперії. Яка ніколи б не вижила на старих ідейних засадах, але була порятована новою ідеологією «інтернаціоналізму», нашвидкуруч прилаштованого до імперських — всесвітньо-експансіоністських — завдань.

В революції важливий не тільки і не стільки артикульований політичний результат, скільки супутні соціально-економічні та культурні ефекти. Так, десятиріччя після Французької революції дали перехід від Бурбонів до Наполеонідів, але водночас відбулася руйнація станового суспільства. Звісно, постали нові, наполеонівські герцоги та графи, проте соціальні диспозиції суспільства глибоко змінилися. Соціальні метаморфози колишньої Російської імперії, втілені у тоталітарному режимі, були ще відчутнішими. Навіть за збереження станового розшарування (можна мислити радянську партноменклатуру як «нове дворянство») воно діяло в істотно іншій соціальній системі. Відтак аналіз революції передбачає відстеження супутніх, латентних, прихованих ефектів революційних трансформацій. Зокрема, багато вагомих ефектів постає не як сама революційна дія, а як *реакція* на цю дію — відповідь на виклик революції. Це тягне за собою важливий методологічний висновок: головний ефект революції — це ефект непрямої дії.

Цей момент набуває особливої виразності, якщо ми враховуємо темпоральність революції — її розгортання у часі. Адже революція — попри розхожі уявлення — не акція, не експес, а процес. І цей процес триває зазвичай доволі довго. Наприклад, французькі історики кажуть про французьку революцію як процес, що охопив більшу частину XIX сторіччя і завершився на початку 1870-х років — після франко-прусської війни, Паризької комуни та встановлення III Республіки у Франції. Близько півсторіччя триває Англійська буржуазна революція (1640—1688). Не менше — Нідерландська. Якщо взяти випадок Російської, то її завершення можна пов'язувати навіть не зі сталінськими соціальними експериментами та — за старою пам'яттю «вірного лєнінця» — підготовкою до світової війни-революції ще навіть на початку 50-х років (показова в цьому плані мотивація засудження так званої «антипартійної групи» 1957 року, яка містила «неприйняття ними можливості мирного співіснування різних соціальних систем і підготовку до світової війни»). Ще діяльність Хрущова зберігає цілком революційну програму здійснення суспільних перетворень. Лише з Брежнєва, власне з періоду, який отримав назву «застою», можна відрахувати кінець революції (завершення 1960-х років, тобто теж близько півсторіччя).

Ще один суттєвий методологічний аспект аналізу революції — її поєднання з насильством та найвищим уособленням останнього — війною. Революція або сама є війною — війною за незалежність, як-от Американська чи

Нідерландська; або викликає громадянську війну; або починає експансію — кромвелівське вторгнення в Ірландію, революційні війни Франції тощо. Проте війна не є самоціллю революції. Вона лише наслідок і втілення революційного радикалізму, готовності революції до знищення соціальної нерівності будь-якими засобами. Революція вимагає радикальних змін та здійснює їх. Революція, яка не творить новий світ із себе, не є революцією. Для цього має діяти режим революційної доцільності, відбутися розрив права. Будь-яка війна, породжена революцією, засадово є соціальною війною повсталих проти соціальної нерівності (якщо, звісно, редукувати революцію до соціальної події, що з огляду на зазначене вище є вочевидь однобічним).

Застосуємо висловлене до української ситуації. З точки зору готовності до радикальних перетворень обидва Майдани є недореволюціями, напівреволюціями. Обидва рази ці виплески народної енергії утилізували в своїх корисливих інтересах можновладці, панівна верхівка. Майдани обидва рази виявилися «сліпими революціями», позбавленими ідеологій. Зимель так характеризував відмінність модерних революційних перетворень суспільства від історичних змін соціальної дійсності минулих епох: «Сучасна політична революція відрізняється від революцій минулих епох тим, що прагне реалізувати вже відомий, в іншому місці здійснений і випробуваний лад, адже *тепер свідоме засвоєння теорії передує практиці і слугує для неї взірцем*» (курс. мій. — С.П.)¹⁹. Цієї «теорії», ясно усвідомленої мети і концепції соціальної суперечності, яка має бути подолана, не мав Майдан. Це зумовило його слабкість і обмежену соціальну дієвість.

І обидва рази Майдани відбулися у правовому полі. Революційна доцільність не взяла в них гору над наявним законодавством, існуючим корисливим, глибоко корумпованим правопорядком (який є правовим хіба що номінально). Тому про Майдани можна казати як про революції хіба що метафорично. Вони радше є *кроками визрівання* революції, яка ймовірно вибухне. І тут я хотів би виступити як затятий контрреволюціонер, консерватор. Нестямна корисливість і фантастична тупість українських можновладців наближають час жорстокого соціального катаклізму. Коли лють і ненависть зuboжлого народу буде спрямована на корпорацію узурпаторів влади і власності в нашій країні, а разом усієї їхньої чисельної обслуги (суддів, чиновників, правоохоронців тощо). Це той фатальний сценарій, якого вкрай важливо уникнути. Але уникнути його можливо лише одним чином: виконати іншими, менш жорстокими засобами те саме головне соціальне завдання української революції — подолати узурпацію влади і власності можновладцями. Знищити потворний порядок речей, уникнувши кривавих розправ і людських смертей. У українських можновладців ще існує хибна (і небезпечна передусім для них самих) ілюзія, що можна відсидітися за шир-

¹⁹ Зиммель Г. Социальная дифференциация // Избранное : В 2-х т. — М.: Юрист, 1996. — Т. 1. — С. 302.

мою соціальної демагогії та замилити очі симуляцією суспільних реформ. Проте історичні можливості для цього вичерпані разом із до денця розграбованими економікою країни та статками громадян. Реальні дії полягають у знищенні ганебної владної ренти, відокремленні бізнесу від влади, встановленні громадського контролю над державою та інших нагальних перетворень. Або вони відбудуться конструктивним мирним шляхом, або маємо очікувати потужного соціального катаклізму.

Т. Гардашук: Підзаголовок нашого круглого столу позначає: «Досвід політичних революцій ХХ — ХХІ сторіччя». Проте обговорення будемо переважно на досвіді Жовтневої революції 1917 року. Чи не пробували ви звернутися до досвіду революцій на інших континентах, зокрема у Латинській Америці? Чи до феномену ісламської революції? Чи накладаються вони на загальну модель революції, чи це явища іншої природи?

С. Пролєсв: Дякую за цікаве запитання, хоча для того, щоб на нього повноцінно відповісти, потрібно було б лекцію прочитати. Так, це події істотно відмінного формату. А проте їх можливо характеризувати як революції (з урахуванням, звісно, їх специфіки у кожному випадку). Це при тому, що артикуляція подій в Ірані як революції є виявом інвазії модерної свідомості в цілком інше культурне середовище. Ісламська революція по суті нонсенс. В ісламі діють непорушні закони та істини шариату, якісь оновлення тут недоречні. Те, що навіть самі діячі ісламської революції — ревні мусульмани — вживають це поняття, свідчить про ерозію традиційної ісламської свідомості. Це один з виявів вестернізації всього світу. В латиноамериканському варіанті здебільшого йдеться про доволі корисливі сценарії перерозподілу влади між місцевими олігархами, а не про рухи за соціальні перетворення. Там поняття революції часто використовують для того, щоб піднести банальні узурпації державної влади, надати їм певної респектабельності.

Т. Чайка: Наскільки я зрозуміла, існує однакостійність в тому, щоб розуміти українські події останніх років як революцію. Чи є це виправданим? І друге питання: хто і перед ким, перед чим нестиме відповідальність за все, що відбулося?

С. Пролєсв: Щодо першого питання. В ідентифікації подій, що відбулися і відбуваються, маємо врахувати різні дискурсивні формації. Одна справа, застосовувати певні метафори, які живуть у суспільній свідомості. Вони не безпідставні. Така метафора, як Революція Гідності, існує, і подобається вона комусь чи ні, відомі події залишаться в історії під цим іменем. Інша справа, більш строгі визначення. Я завершував свій виступ заувагою, що революція здійснює розрив права, висувуючи на перший план революційну доцільність. З Майданом цього не відбувалося, тому про нього як про революцію можна говорити лише в доволі умовний спосіб. Що стосується відповідальності, то не будьмо забувати, що одразу за Майданом була розв'язана війна Росії проти України (розпочата анексією Криму вже наприкінці лю-

того 2014 року). Те, що відбувається сьогодні, — передусім війна. І тут настає відповідальність всіх причетних — і агресора, і українського уряду, і європейців (які старанно уникають називати речі своїми іменами, бо це тягне за собою якраз зовсім іншу відповідальність). Як на мене, відповідальність — річ неунікненна. Байдуже, хто хоче, хто не хоче. Сам перебіг подій притягає до відповідальності.

Доповідачі

Білий, Олег (модератор) — доктор філологічних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу філософії культури, етики та естетики Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України.

Верстюк, Владислав — доктор історичних наук, заслужений діяч науки і техніки України, завідувач відділу історії Української революції (1917—1921 рр.) Інституту історії України НАН України.

Головаха, Євген — доктор філософських наук, завідувач відділу історії, теорії і методології соціології, заступник директора Інституту соціології НАН України, головний редактор часопису «Соціологія: теорія, методи, маркетинг».

Єрмоленко, Анатолій — доктор філософських наук, професор, заступник директора з наукової роботи, завідувач відділу соціальної філософії Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України.

Кобець, Роман — кандидат філософських наук, науковий співробітник відділу філософії культури, етики та естетики Інституту філософії НАН України.

Лях, Віталій — доктор філософських наук, професор, завідувач відділу історії зарубіжної філософії Інституту філософії НАН України.

Макєєв, Сергій — доктор соціологічних наук, професор, завідувач відділу соціальних структур Інституту соціології НАН України.

Попович, Мирослав — доктор філософських наук, професор, академік НАН України, директор Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України.

Пролєсєв, Сергій — доктор філософських наук, провідний науковий співробітник Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України, головний редактор часопису «Філософська думка».

Скуратівський, Вадим — кандидат філологічних наук, доктор мистецтвознавства, академік Національної академії мистецтв України, професор КНУТКіТ ім. І.К. Карпенка-Карого.

Цюрупа, Михайло — доктор філософських наук, професор Національного університету оборони України.

*Дитрих
Бюлер*

РОЗМИСЛИ щодо нашого осереддя в умовах зовнішніх і внутрішніх загроз*

Президент ФРН заявив, що терористичний акт біля Берлінської меморіальної Церкви поціливі у самісіньке осереддя нашого суспільства. Із цього випливає основоположне запитання: що є цим нашим осереддям? Відповідь прописана в Основному законі Федеративної Республіки, насамперед у статтях, які захищають наші людські й громадянські права, чітко прописаний зв'язок *свободи і відповідальності з повагою до людської гідності*.

- легітимна свобода *неможлива* без відповідальності за співгромадян, а також гнаних і біженців, які шукають притулку;

- легітимна державна влада *неможлива* без захисту людської гідності кожної особи, як це приписує перша стаття Конституції нашої держави;

- проте й *жодна* вірогідна вимога людської гідності *неможлива* без *поваги* до прав на життя інших і без піклування про божі творіння — або, як наголошували Альберт Швайцер і Ганс Йонас: «благочиння перед життям».

Тому перед нами постає друге питання. Це пряме питання щодо нашої дії й орієнтації, а саме: що ми повинні робити тепер і в майбутньому? Як ми повинні реагувати на подвійну загрозу нашому

© Д. БЮЛЕР, 2017
Переклад з німецької
А. Єрмоленка, 2017

* Промова, виголошена в ратуші Нейрупіна 23 грудня 2016 року в день пам'яті масового вбивства на Брайтшайдплац біля Берлінської Меморіальної церкви імені Кайзера Вільгельма (Kaiser-Wilhelm-Gedächtniskirche) 19 грудня 2016 року

свободному суспільству, узасадниченому гідністю людини і правовою державою?

(1) Європа, США, західна форма життя загалом аж до Австралії та азійських республік постали перед загрозою і навіть безпосередньою небезпекою *тероризму ненависті*, який використовує як інструменти масового вбивства літаки, вантажівки і навіть людські тіла як бомби. На противагу цьому ми прагнемо сьогодні — і не тільки сьогодні, а й завтра і післязавтра — чинити цьому опір і дати гідну людини відсіч, показуючи, що є нашим осереддям і що ми його рішуче захишатимемо.

(2) Проте існують і внутрішні загрози нашому осереддю свободної відповідальності та людської гідності — це насамперед загроза *нового націоналізму*. Його фанатизм проявляється у зневазі, ба більше, підриві громадського дискурсу засобами цифрових технологій.

(3) Дискурсом є діалог аргументів як ретельний, самокритичний і партнерський пошук істини. Саме такий зміст має це ключове поняття розуму і мирної дискусії, запроваджене Юргеном Габермасом, Карлом-Отто Апелем і мною. Згадаймо вимоги дискурсу:

- аргументативний дискурс вимагає, по-перше, ретельного пошуку фактів, даних, що утворюють емпіричний базис думки, твердження, отже, пошуку істини. Відтак, його *перша* настанова така: шукай вагомшого аргументу! Проти цього першого припису й виступають сьогодні деякі громадяни та націоналістичні партії й “рухи”, такі як НДП, Pegida (Patriotische Europäer gegen die Islamisierung des Abendlandes), AfD (Alternative für Deutschland), ганяючись у соціальних мережах за неперевереними емоціями, гадками, упередженнями та звинуваченнями. Перманентна боротьба ведеться з використанням цифрових технологій, ба більше, через програми, які збирають і поширюють інформацію (social bots) у вигляді роботів-маніпуляторів (Parolen Roboter), на кшталт автоматизованої війни підозр, наклепів, перевертень фактів тощо. Вона перетворюється на щось подібне до партизанської війни проти нашого осереддя відповідальної свободи, людської гідності й дискурсу як пошуку істини. Наведу приклад: керівник осередку партії AfD Землі Північний Райн Вестфалія (цивільний чоловік голови цієї партії на федеральному рівні Фрауке Петрис) Маркус Претцель одразу після теракту на Берлінській Брайтшайдплатц твітерував: “Це смерть Меркель”;

- *друга вимога* дискурсу міститься вже в першій, уточнюючи її: утримуйся від своїх емоцій, від умовиводів, зроблених нашвидкуруч, від примусу цифрових технологій і некритичних своїх або партійних тверджень в інтернеті;

- із цього випливає *третья*, соціальна, *вимога* дискурсу: завжди поважай людську гідність усіх тих, про кого ти говориш чи пишеш, хай це будуть можновладці чи біженці. Хіба вже забули про кращих, чесних, демократично налаштованих німців, які після 1933 року вимушені були шукати притулку в інших країнах? Хіба вже забули, що юдейська Біблія, яку

християнство прийняло як «Старий Завіт», має досить сильну заповідь щодо гнаних: у третій книжці Мойсея сказано: «Як тубілець із вас буде для вас прихोцько, що мешкає з вами, — і ти любитимеш його, як самого себе, бо прихоцьками були й ви в єгипетській краї» (3 Мозе 19,34). Ця східна заповідь вилучена з духу й серця тих, хто хотів би відгородити Європу від примарного іноземного засилля і вимагає зведення муру або навіть наказу стріляти в біженців. Підтверджуймо й захищаймо наше осереддя — свободу, людську гідність і публічний дискурс — проти терористичної загрози зовні, і проти зневаги до основного закону і дискурсу зсередини.

Н.В. З «ісламом», відданістю волі божій, вбивця на Брайтшайдплац не має нічого спільного так само, як і «християнський» фанатик — із Нагірною проповіддю. Наступні міркування: на мою думку, задля громадського миру ми повинні обговорити й такі питання:

- як поєднати освіту молоді й підлітків із «громадським дискурсом» в якості мети навчання?
- як укріпити повагу та взаємність між громадянами арабського та європейського походження, зокрема між мусульманами та християнами?
- як можна (і треба) — відносно — убезпечити, з одного боку, ярмарки (зокрема бар'єрами на в'їзд/вхід), і з іншого — школи проти терору і, не забуваймо, проти амока?

Переклад з німецької
Анатолія ЄРМОЛЕНКА

Дитрих Бьолер, проф., д-р, фундатор і президент Центру Ганса Йонаса, професор-емерітус Вільного університету Берліна, філософ дискурсу, представник Берлінської трансцендентальної прагматики, автор праць у царині практичної філософії та етики, зокрема: «Метакритика Марксової критики ідеології» (Франкфурт на Майні, 1971); «Реконструктивна прагматика. Від філософії свідомості до рефлексії комунікації. Нове обґрунтування практичних наук і філософії» (Франкфурт на Майні, 1985); «Обов'язковість згідно з дискурсом. Мислення і дія після повороту до комунікативної етики — орієнтація в умовах тривалої екологічної кризи» (Мюнхен, 2014) та ін. Разом із Карлом-Отто Апелем керував проектом і виданням «Функколег. Практична філософія / Етика» (Франкфурт на Майні, 1984; Вангайм, 1984); фундатор теоретично-практичної групи «Діалог етики та господарства — ДЕГ». У Вільному університеті Берліна викладає практичну філософію / етику, а також є ініціатором критичного видання творів Ганса Йонаса; член Міжнародного комітету Інтернаціонального філософського центру К.-О. Апеля (Козенца, Італія).

УДК 130.2; 355.01; 316.285

ТЕЗАУРУСИ РЕВОЛЮЦІЙ ЯК ЗАСІБ ДОСЛІДЖЕННЯ ЇХНЬОГО СМИСЛОВОГО ВИМІРУ

Семантичний простір соціального конфлікту як предмет дослідження його смислового виміру

Ця стаття продовжує цикл теоретичних розвідок, *метою* якого є осмислення специфіки сучасних соціальних конфліктів та розроблення методології їх дослідження. В першій статті циклу показано, що соціальні конфлікти початку ХХІ сторіччя розгортаються переважно у нематеріальній площині та передбачають боротьбу не так за право володіння територіями чи капіталами, як за право панування над думками. Ця боротьба відбувається у формі зіткнення не армій і військової техніки, а ідей, понять, образів, концепцій, уявлень, цінностей тощо. Відповідно соціальні конфлікти постають як конфлікти інтерпретацій чи протистояння систем смислів, що зумовлює необхідність виокремлення нового *об'єкта* їх дослідження, здатного відобразити не так економічний, геополітичний чи соціальний вимір, як вимір смисловий, світоглядний.

Традиційна, здебільшого позитивістська, методологія виявляється нерелевантною такому предмету, що змушує дослідників звернути увагу на потенціал постнекласичних теоретико-методологічних парадигм — феноменології, герменевтики, семіотики, когнітивної науки тощо, які зорієнтовані на розкриття не «об'єктивних» зовнішніх форм соціальних подій чи процесів, а способів їх суб'єктивного (та інтерсуб'єктивного) відображення в індивідуальній і колективній свідомості [Ясна, 2016: с. 104–117].

Оскільки головною, якщо не єдиною, формою побутування смислів у «суспільстві Логосу» є їх утілення в мові та, ширше, у знакових системах, можна конкретизувати об'єкт дослідження та говорити не просто про смисловий вимір соціального конфлікту, але про *смисли, як вони втілені у знакових системах*. Зростання ролі знаків, символів за всіх часів було типовим для неповсякденних станів суспільного буття — ритуалів, карнавальних дійств, воєнних подій тощо, — які постають як періоди гіперсеміотичності, коли суттєво збільшується кількість використовуваних знакових систем та набирає повноти застосування потенціалу усіх вживаних мов. Водночас тенденції семіотизації характеризують усю нинішню добу гіперрозвинених інформаційних технологій та медіа, коли віртуальний простір комп'ютерних мереж стає таким само значущим і «реальним», як і простір фізичний, а знаки виходять на перший план, витісняючи фізичні референти. Ці тенденції заторкують й соціальні конфлікти, у розпаленні яких та підтриманні конфліктогенного дискурсу інформаційні та комунікаційні технології відіграють дедалі важливішу роль. Для соціальних конфліктів останніх десятиріч це означає, що вони розпочинаються, а часто й цілком перебігають у *семіотичному просторі* як зіткнення знакових систем.

Утім, слід зосередитись не стільки на семіотичному вимірі таких конфліктів, тобто не на знакових системах як таких, скільки на вимірі семантичному, досліджуючи зв'язки знаків зі смислами, що в них утілені. В межах такого розуміння знакові системи, зокрема, мова, постають як зовнішній показник глибших процесів смислоутворення, які, власне, і мають стати головним предметом дослідження соціальних конфліктів. Відповідно, можна уточнити, що площиною розгортання соціальних конфліктів ХХІ сторіччя є саме *семантичний простір*, де розгортається боротьба за можливість створювати нові поняття, смисли, цінності, а також, що не менш важливо, наповнювати новими смислами поняття, що існують, та реінтерпретувати їх відповідно до певних цілей. Використовуючи термінологію П. Бурдьє, можна схарактеризувати такі конфлікти як боротьбу за символічне панування, що означає право створювати публічний дискурс [Bourdieu, 1977: р. 405–411]. Проте видається методологічно конкретнішим говорити про *семантичне* панування як право реконцептуалізації наявних понять та переспіввіднесення знаків та їхніх значень, реальності та мов її опису.

Яскравим прикладом такого переспіввіднесення є семантичні процеси, що вони розгорталися на початку українсько-російського конфлікту, коли поряд із вибухоподібним виникненням нових слів сотні звичних понять за лічені місяці набули нових значень чи конотацій. Так, у російській політичній риторичі «лібералізм» як позитивна характеристика сучасного суспільства, де кожен індивід має свободу вибору, замінює «ліберастія» як синонім свавілля та хаосу; «Європа» стає «Гейропою», де розгнудані сексуальні меншини зазіхають на святу інституцію шлюбу, в українській риторичі «банде-

рівці» перетворюються з монстрів-убивць, як вони поставали в советському дискурсі, на патріотів України тощо.

При цьому не слід недооцінювати значущість семантичного виміру й більш давніх соціальних потрясінь, періоди яких за всіх часів неминуче збігаються з періодами інтенсивних семантичних трансформацій, керованих чи ні. Так, широко досліджено роль мовної політики у підготовці та здійсненні проекту Великої Французької революції, мови Третього Райху за часів Другої світової війни, «советської мови» від часів більшовицького перевороту і пізніше, «ядерної мови» доби холодної війни тощо. Всі ці радикальні суспільні зміни починалися саме на семантичному рівні з руйнації смислового поля наявного суспільно-політичного укладу та заміни його новою системою смислів через трансформацію знакових систем, в яких цю систему смислів утілено.

За такого підходу стає можливим призвести гранично абстрактний *об'єкт* дослідження соціального конфлікту (його смисловий вимір) до значно конкретнішого й доступнішого аналізу *предмета* — семантичного простору як площини протистояння смислів. Своєю чергою, таке визначення предмета дає підстави звузити коло релевантних *методів* дослідження смислового виміру соціальних конфліктів та зосередити увагу на його осмисленні у річищі структуралістської/постструктуралістської теоретико-методологічної парадигми із застосуванням інструментарію культурної семантики, соціолінгвістики, лінгвоконфліктології та суміжних дисциплін.

Тезаурус соціального конфлікту як засіб дослідження його семантичного простору

Лінгвістичний та, меншою мірою, семантичний вимір соціальних конфліктів привертає увагу дослідників з перших десятиліть ХХ сторіччя, коли одним із центральних трендів у гуманітаристиці стає, якщо застосувати вислів М. Гайдегера, розуміння мови як «оселі буття», тобто площини, в якій не віддзеркалюється, але цілком і повністю конструюється соціальна реальність. Як наслідок представники різних царин науки звертаються до лінгвістичних досліджень позамовних феноменів. Виходячи з різних теоретичних засад та застосовуючи різні методи, такі дослідження так чи так заторкують потенціал мови як засобу впливу на соціальні процеси, зокрема, наголошують увагу на динаміці смислового наповнення понять (ідей, концептів, категорій, культурних універсалій тощо), зумовленого історичним та культурним контекстом, а часто — й цілеспрямованим діями політичних суб'єктів.

Осмислення таких процесів саме у зв'язку із соціальними конфліктами розпочинається від початку ХХ сторіччя як реакція на чергу трагічних подій — насамперед низки європейських революцій, Першої, а невдовзі й Другої світових війн, що потрясають світ і потребують осмислення.

Одним із форматів таких досліджень стають історико-семантичні словники чи тезауруси революцій та інших періодів соціального неспокою. Такий вибір формату здається виправданим, адже саме тезауруси як спосіб опису систем знань про дійсність, які (системи знань) має індивідуальний носій інформації чи група носіїв, фіксують усю множину смислових одиниць певної мови разом із системою її семантичних зв'язків. Не буде перебільшенням визначення тезаурусів як «інформаційної мережі культури» [Осокіна, 2010: с. 128], способу семантичної організації світу, мовної форми існування систем смислів — та, ймовірно, одного з небагатьох доступних нам засобів дослідження цих систем.

Водночас тезауруси як своєрідна мовна призма, крізь яку ми сприймаємо реальність, постають як засіб впливу на системи смислів. У ситуації соціального конфлікту питання про те, хто керує процесом формування тезаурусу, в термінах якого описує ситуацію більшість населення, стає першочерговим, а відповідь на нього фактично визначає переможця у конфлікті як боротьби за семантичне панування.

У такій термінології можна уточнити *визначення* соціального конфлікту як боротьби за право переспіввіднесення не безпосередньо знаків та їхніх значень, а тезаурусів як лінгвістичних словників культури із системами смислів, мовними носіями яких вони є. За такого підходу стає можливим схопити в мові той інтерсуб'єктивний смисловий простір, в якому розгортається конфлікт, тобто ще більше конкретизувати *предмет* дослідження, переходячи від абстрактного «смислового виміру соціального конфлікту» та більш конкретного «семантичного простору» до чіткого й методологічно осяжного «тезаурусу соціального конфлікту».

Сьогодні тезауруси соціальних конфліктів як специфічний формат досліджень та жанр популярної літератури охоплюють десятки революцій та війн, зокрема тих, що тривають.

Одним з перших спеціальних досліджень воєнної риторики, а конкретно, риторики *Першої світової війни*, стає «Техніка пропаганди у світовій війні» Г. Ласвелла [Lasswell, 1938], видана 1927 року. За часів *Другої світової війни* виникає додатковий імпульс до осмислення ролі мови в політиці, пов'язаний з практикою тоталітаризму і воєнної пропаганди. Своєрідною класикою жанру стає «Словник Третього Райху» В. Клемперера [Klemperer, 1947], виданий 1946 року. Відтоді мові нацистської Німеччини та, ширше, тоталітарним мовам присвячено десятки публікацій, а про популярність теми серед широкого загалу читачів свідчить, зокрема, «Глосарій нацистської Німеччини» в англomовному розділі Вікіпедії, що сьогодні налічує більш ніж 700 термінів [Glossary of Nazi Germany].

Предметом дослідницької уваги в цей період стає також мова більш давніх соціальних конфліктів, насамперед *європейських революцій доби Просвітництва*. Одним із ранніх системних досліджень у цьому напрямку є праці К. Державіна [Державин, 1927], у тому числі неопублікована «Мова фран-

цюзької революції» [Каганович, s.a.], написана 1939 року. Не згасає цей інтерес і донині, втілюючись у працях десятків авторів [Furet, Ozouf, 1989; Historical Dictionary, 1997], а також в академічних інтернет-проектах на кшталт гігантської енциклопедії «Encyclopedia of 1848 Revolutions»¹.

Фундаментальні дослідження мови *російських революцій початку ХХ сторіччя* розпочато у 1920—1930-х роках А. Селіщевим [Селищев, 1928], Л. Якубінським, В. Виноградовим та іншими російськими мовознавцями. Тоді ж виходять друком перші іноземні публікації, зокрема, А. Мазона [Mazon, 1920] у Парижі та С. Карцевського [Карцевский, 1923] у Берліні. Сьогодні в Україні цю тему розкриває у циклі статей М. Гаухман [Гаухман, 2015], а також деякі інші автори.

Відтоді мовну політику в СРСР позиціонують як один із важливих інструментів створення «нової радянської людини». За часів СРСР такі дослідження здебільшого лояльні до цілей і завдань советської влади, як-от «Слова, рожденные Октябрём» Н. Шанського [Шанский, 1987], «Словник революції», виданий українською мовою в Києві 1977 року [1977], або багатотомна колективна монографія «Русский язык и советское общество» під керівництвом М. Панова [Русский язык, s.a.], де розглянуто трансформації російської мови у зв'язку із соціальними змінами за п'ятдесят пореволюційних років. Критичні дослідження комуністичного «новоязу», а також мовного спротиву йому, як-от низка праць Г. Гусейнова [Гусейнов, 2004], енциклопедія советського «новоязу» Б. Сарнова [Сарнов, 2002], окремі праці М. Геллера² та інші починають з'являтися вже у постсоветські часи. Сьогодні такі дослідження здійснюють автори з країн колишнього «соціалістичного табору», інші зарубіжні вчені, наприклад Н. Лейтес [Leites, 1955], який аналізує метафори, використовувані більшовицькими лідерами, а також українські дослідники, зокрема Л. Масенко, що досліджує мовну політику сталінської доби та політику лінгвоциду української мови [Масенко, 2005], О. Данилевська, яка описує мовні процеси часів Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР [Данилевська, 2009], та ін.

Черговий соціальний переворот, *руйнацію СРСР*, також можна віднести до череди соціальних конфліктів: на думку А. Магуна, її слід вважати саме «революцією, яка за своїм історичним, політичним і філософським значенням стоїть в шерезі європейських революцій, що почалися 1789 року у Франції» [Магун, 2008: с. 17]. Ця подія породжує новий сплеск мовної творчості та хвилю рефлексії з приводу «мови 90-х», якій присвячують дисертаційні дослідження, статті, журналістські розвідки та десятки інших публікацій.

У період *холодної війни* увагу дослідників привертає мілітаристський дискурс навколо виправдання чи засудження застосування ядерної зброї.

¹ «Encyclopedia of 1848 Revolutions» була доступна до 2016 року за адресою: <https://www.ohio.edu/chastain/index.htm>.

² Див., наприклад, главу «Советский язык» у: [Геллер, 1994].

За аналогією з «новоязом» Дж. Орвела (*newspeak*) П. Чилтон упроваджує поняття «ядерної мови» (*nukespeak*) [Chilton, 1985], динаміка якої є промовистим маркером змін у політиці держав та стані міжнародних відносин тих часів. До початку холодної війни «ядерна мова» виникає як мова метафор, евфемізмів та акронімів, метою яких є зображення ядерних концептів в нейтральному чи позитивному ключі (згадаймо радянські гасла про “мирний атом у кожен дім”) або ізоляція цих концептів від публічного осмислення через застосування акронімів та продезінфікованого жаргону [Schiappa, 1989]. Маркерами зміни політичної ситуації та позицій держав, що конфліктують, стають кардинальні трансформації цієї риторики, коли акроніми та евфемізми поступаються місцем негативним і загрозливим метафоричним образам, як-от «атомна катастрофа», «ядерна зима», «атомний апокаліпсис» тощо.

Стають об’єктом дослідження і сучасні конфлікти. 2010 року видано «Загальний словник Румунської революції грудня 1989 року» [Sbârna, Marin, 2010], що дістав високу публічну оцінку экс-президента Румунії Іона Ілієску. 2013 року стартував проект створення словника Єгипетської революції 2011 року, метою якого, за словами авторки А. Ганафі, є «документування зсувів в єгипетській арабській мові після 25 січня 2011 року, а також реакції суспільства та індивідів на мову революції» [A Dictionary of the Revolution, 2001]. Чимало публікацій, зокрема, праці одного з фундаторів теорії когнітивної метафори Дж. Лакофа [Lakoff, 1991], присвячено концептуальним метафорам, що їх застосовують адміністрація та медіа США для виправдання війни у Перській затоці та публічної презентації стосунків Іраку та США. Детальний аналіз метафорики Косовської війни в американському політичному дискурсі подано у працях Р. Периса [Paris, 2002], Карабахського конфлікту — у працях С. Золяна [Золян, 1994]. Не втрачають актуальності дослідження фундаменталістського дискурсу й дискурсу тероризму, зокрема, осмислення метафоричної репрезентації подій 11 вересня 2001 року в публікаціях Дж. Лакофа [Lakoff, 2001] та ін.

Серед наймасштабніших сучасних досліджень широкої тематики — книжкова серія «Historical Dictionaries of War, Revolution, and Civil Unrest» видавництва «Rowman & Littlefield», що налічує більш ніж сорок книжок, кожна з яких являє собою тезаурус однієї з революцій, що мали місце в різні роки в різних регіонах планети³. Найбільший інтернет-проект такого роду — створений видавництвом «Wiley-Blackwell» портал «International Encyclopedia of Revolution and Protest», де акумульовано термінологію світових революцій від 1500 року⁴.

³ Historical Dictionaries of War, Revolution, and Civil Unrest: (book series). — <https://rowman.com/Action/SERIES/SCP/WRC>.

⁴ International Encyclopedia of Revolution and Protest. — <http://demo.revolutionprotestencyclopedia.com> (доступ платний).

Цікавий підхід до створення «словника війни» обрали організатори міжнародного проекту «Dictionary of War», реалізація якого здійснювалася з 2006 по 2010 рік за ініціативи Берлінського видавництва «Merve» у форматі щорічних сесій в різних країнах світу. До речі, остання з десяти сесій відбулася у Москві та була приурочена до річниці початку Другої світової війни⁵. Запланованим результатом було видання друкованого «Словника війни»; але наразі словник доступний на сайті проекту та містить більш ніж 150 термінів⁶.

З'являються університетські курси, пов'язані з осмисленням лінгвістичного, семантичного чи семіотичного виміру соціальних конфліктів. Одна з перших програм такого роду в Західній Європі — «Семіотика конфлікту», що стартувала в 2015/16 академічному році в університеті Болоньї⁷.

Наведені роботи, перелік яких, звісно, не є вичерпним, становлять не лише історичний інтерес у зв'язку з конкретними розглядуваними конфліктами, а й загальнометодологічний, оскільки можуть стати взірцем для проведення досліджень інших воєн чи революцій, а також для розбудови універсальної методології дослідження семантики соціальних конфліктів.

Тезаурус українського конфлікту в наукових дослідженнях, журналістських розвідках і народній творчості

Українські події останніх років також постають як предмет лінгвістичних і семантичних досліджень. Та якщо у світі цей напрям є доволі поширеним, в Україні масив відповідних напрацювань лише починає формуватися.

Перші спалахи інтересу пов'язані, насамперед, з Помаранчевою революцією 2004 року [Рудніченко, 2011; Кораблев, 2006], дискурсом періоду правління В. Ющенка [Демішева, 2008], дещо пізніше — дискурсом доби В. Януковича, якому на початку 2012 року інформаційний портал «Коментарі» присвятив «Словник епохи Януковича»⁸. Утім, цей інтерес швидко згасає, втілюючись лише в поодиноких наукових дослідженнях та більш численних журналістських розвідках.

Риторика, що формується навколо нинішнього українського конфлікту, істотно відрізняється від риторики 2004-го. Користуючись термінологією круглого столу, матеріали якого доступні в цьому числі «Філософської думки», суспільне мовлення тих часів можна схарактеризувати як «риторику надії»,

⁵ Сайт російської сесії проекту «Dictionary of War»: <http://www.slowar.tv>.

⁶ Сайт проекту «Dictionary of War»: <http://dictionaryofwar.org>.

⁷ Програма курсу «*Semiotics of Conflict*» (Lecturer: C. Demaria) на сайті University of Bologna. — <http://www.unibo.it/en/teaching/course-unit-catalogue/course-unit/2015/402546>.

⁸ Словарь епохи Януковича (2012). Коментарі. — <http://kyiv.comments.ua/article/2012/02/10/090047.html>.

тоді як мова нинішнього конфлікту — радше риторика війни, ненависті, ворожнечі. Бурхливі семантичні процеси цього періоду, як керовані, так і стихійні, породжують активну рефлексію в колах науковців, представників медіа, можновладців та пересічних громадян. Можна виокремити принаймні три рівні суспільної реакції на семантичні зміни, що відбуваються, більш-менш типові для будь-яких періодів соціальних потрясінь, хоча їхня хронологічна послідовність може змінюватись залежно від специфіки конкретного конфлікту.

1. Перший рівень можна схарактеризувати як *рівень стихійної рефлексії*, коли семантичні трансформації охоплюють журналісти та блогери, художники та поети. Саме вони майже з перших днів конфлікту створюють перші словники неологізмів у форматі журнальних статей, постів у соціальних мережах, мальованих та віршованих абеток, коміксів тощо⁹.

Розпочинає цей тренд у грудні 2013 року стаття «Слова, рожденные Майданом»¹⁰ в «Gazeta.UA». На початку 2014 року російський портал «Слон.ру» публікує «Словарь Евромайдана», за допомоги якого, на думку авторів, російським читачам «буде набагато легше розуміти українські новини»¹¹. Згодом з'являються: «Словник революції: 19 слів і висловів, народжених на Майдані»¹², саркастичний «Краткий словарь оккупанта для российского журналиста»¹³ та навіть версія від туркменських журналістів «От "Беркута" до Майдана: словарь украинских протестов»¹⁴.

Протилежний полюс утворюють словники російської риторики, яку описують як відродження тоталітарного мовлення чи советського «новоязу», як-от «Словник епохи Путіна»¹⁵, «Словник політичного сленгу»¹⁶, «Короткий словник путінської новітньої мови»¹⁷ та ін.

⁹ Див. один з перших переліків словників 2014 року: Ясна, І. (2014). Словники революції: підбиваємо підсумки. *Дурдом.in.ua*. — http://durdom.in.ua/uk/main/article/article_id/22290/user_id/19260.phtml.

¹⁰ Див.: Слова, рожденные Майданом (2013). *Gazeta.ua*. — http://gazeta.ua/ru/articles/mova-zavtra/_slova-rozhdennye-majdanom/531557.

¹¹ Див.: Кичанова, В. (2014). Словарь Евромайдана. — http://slon.ru/russia/slovar_evromaydana-1046849.xhtml.

¹² Словарь революции: 19 слов и выражений, рожденных на Майдане (2014). *Bit.ua*. — <http://bit.ua/2014/02/words-of-revolution>.

¹³ Космина, Ю. (2014). «Краткий словарь оккупанта» для российского журналиста. *Левый берег* — http://society.lb.ua/life/2014/05/01/265035_kratkiy_slovar_okkupanta.html.

¹⁴ Мур, К., Буторин, П., Вальсамаки, А. От «Беркута» до Майдана: словарь украинских протестов. *Радио Свобода*. — <http://rus.azattyq.org/content/ukraine-euromaydan-glossary/25190451.html>.

¹⁵ Словник Путіна: політичний сленг путінської епохи (2015). *24 канал*. — http://24tv.ua/slovník_putina_politichniy_sleng_putinskoyi_epohi_n572945.

¹⁶ Мажай, К. (2015). Словарь политического сленга. *Йод*. — <http://yodnews.ru/2015/04/03/slang>.

¹⁷ Яковенко, І. (2014). Короткий словник Путінської новітньої мови. *День*. — <http://day.kyiv.ua/uk/article/media/korotkiy-slovník-putinskoyi-novitnoyi-movi>.

Тема викликає також інтерес художників. Першу мальовану «Абетку євромайданівця» поширено в Інтернеті на початку 2014 року¹⁸. Згодом група українських художників анонсує книжку «Алфавіт революції»¹⁹ з малюнками революційної тематики для кожної з літер алфавіту. Восени 2014 року на Тернопільщині виходить друком «Повстанська абетка», яку активно поширюють по школах західних регіонів України²⁰.

Пласт такої «народної рефлексії», що, звісно, не обмежений наведеними прикладами, набуває солідних обсягів і, попри відсутність теоретико-методологічного підґрунтя, стає цінним матеріалом для подальших системних досліджень, оскільки дає змогу наочно відстежити не лише процеси переспіввідношення мовних одиниць і систем смислів, а й осмислення цього процесу самими носіями мови.

2. Від середини 2015 року стихійне осмислення семантичних змін, що вже відбулися, доповнюють документи протилежного типу — *державні й недержавні рекомендації щодо управління цими процесами*. Цей другий рівень рефлексії також не є специфічним саме для українського конфлікту — згадаймо ретельно скеровану мовну політику напередодні та під час Французької буржуазної революції, Російської Жовтневої революції, роботу з мовою в Німеччині за часів Другої світової війни тощо — хоча слід визнати, що в наведених прикладах така робота передуює революційним чи воєнним подіям, а не розпочинається після року конфлікту.

Насамперед до координації семантичних процесів долучаються державні установи, що розробляють рекомендації щодо вживання окремих понять чи заміни їх більш коректними (за сучасних умов) термінами, заборони використання символіки комуністичного та нацистського режимів, «очищення мапи країни» шляхом перейменування об'єктів, що носять «комуністичні» назви, перейменування окремих свят та історичних подій тощо. Як приклад можна навести пари «Велика Вітчизняна війна — Німецько-радянська війна» та «Велика Перемога над фашистською Німеччиною — перемога над нацизмом у Європі», запропоновані до заміни в Методичних матеріалах до відзначення Дня пам'яті та примирення та 70-ї річниці Дня перемоги над нацизмом²¹.

Значне місце вказівки щодо роботи з символікою і термінологією посідають також у законах «декомунізаційного пакету», насамперед, «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у

¹⁸ Створена Абетка євромайданівця, де "Б" — Беркут, "З" — золотий унітаз, "О" — Океан Ельзи (2014). *Українська правда: Життя*. — <http://life.pravda.com.ua/society/2014/03/5/155705>.

¹⁹ Українські художники створили книжку Алфавіт революції. (2014). *Українська правда: Життя*. — <http://life.pravda.com.ua/culture/2014/05/12/167492>.

²⁰ Биндас, З. (2014). Тернопольским школьникам раздают повстанческую азбуку. *Доба*. — <http://doba.te.ua/novyny/povstansku-abetku-pro-alyarmyka-adolfyka-ta-liliputina-vydaly-v-ternopoli-foto.html>.

²¹ Про методичні рекомендації до відзначення 70-ї річниці завершення Другої світової війни. Лист Міністерства освіти і науки України №1/9-410 від 8 серпня 2015 року.

XX столітті»²², «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939—1945 років»²³, «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки»²⁴.

Майже в той самий час до процесу долучаються теоретики і практики медіа-індустрії, що наголошують необхідність формування адекватного тезаурусу для висвітлення поточних подій у пресі, на телебаченні тощо. Результатом стають рекомендації для журналістів, блогерів, політичних діячів стосовно коректного вживання тих чи тих термінів, пов'язаних із соціально-політичними подіями, як-от «Словник нейтральних термінів для ЗМІ», запропонований Інститутом масової інформації у жовтні 2015²⁵.

Важливо, що тоді як українські законотворці, науковці й журналісти закликають до застосування політично нейтральної термінології, російські політтехнологи впроваджують радикально конфліктну риторику. Як приклад можна навести сайт «Справочник патриота», де у форматі словникових статей здійснено послідовний аналіз «чорних міфів про Росію і білих міфів про Захід»²⁶, або цикл статей російського політолога С. Маркова, котрий пропонує словник «єдиного стандартизованого вживання слів для учасників подій в Україні» з пропозиціями на кшталт іменування російських солдат на Донбасі «антифашистськими ополченцями», оскільки ці люди «б'ються проти влади бандерівців, яких вважають фашистами»²⁷.

Яскравим прикладом того, як нова риторика, деколи у гротескних формах, проникає в суспільну свідомість, стала хвиля «абеток», що прошуміла у медіа влітку 2014 року²⁸. Поштовх громадській творчості надала «Ввічлива абетка», яку розробили молоді мешканці Іркутська. Частину літер пов'язано із новими поняттями того періоду, як-от «Б» — «Беркут», «А» — «Антимайдан» та ін. Інші літери символізують доти нейтральні поняття, що стають над-

²² Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті. Закон Верховної Ради України №314-VIII від 4 квітня 2015 року // Відомості Верховної Ради. — 2015. — №25. — С. 190.

²³ Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939—1945 років. Закон Верховної Ради України №315-VIII від 9 квітня 2015 року // Відомості Верховної Ради. — 2015. — №25. — С. 191.

²⁴ Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки. Закон Верховної Ради України № 317-VIII від 9 квітня 2015 року // Відомості Верховної Ради. — 2015. — №26. — С. 19.

²⁵ Соснина, И. (2015). В Украине анонсировали словарь нейтральных терминов для СМИ. *Комсомольская правда в Украине*. — <http://kp.ua/politics/516477-v-ukrayne-anonsirovaly-slovar-neitralnykh-termynov-dlia-smu>.

²⁶ Див. сайт «Русский эксперт: справочник патриота». — http://ruxpert.ru/Справочник_патриота.

²⁷ Марков, С. (2014). На фронтах информационной войны. *Известия*. — <http://izvestia.ru/news/575151>.

²⁸ Див.: Ясна, І. (2014). Новітні абетки: війна правок. *Дурдом.in.ua*. — http://durdom.in.ua/ru/main/article/article_id/21934/user_id/19260.phtml.

важливими за умов конфлікту: «Б» — «Крым», «Г» — «граница» тощо. Третій блок літер демонструє зміну ціннісних пріоритетів: на літері «М» подібаємо не «Маму», а «Медведя», на «П» замість «Папы» — «Путін», на «О» — «патріарх», оскільки це, як пояснюють автори, — «Отець». За словами розробників, абетка має «допомогти правильно сформуватися дитячій свідомості»²⁹. Реалізований майже підлітками, цей проект якнайкраще демонструє, як нинішні діти — завдяки таким «абеткам» чи ні — вже сьогодні зростають у геть новому семантичному просторі, органічно сприймаючи світ крізь нові культурно-політичні тезауруси.

3. Дещо раніше, наприкінці 2014 року, виходять перші *академічні дослідження*, в яких до осмислення семантичних процесів долучаються філологи, філософи, культурологи, історики, політологи, дослідники медіапростору: аналіз семантики «Євромайдану» Є. Більченко [Більченко, 2014], сатирико-гумористичного дискурсу Революції Гідності Р. Семківа [Семків, 2016], метафорики Майдану Р. Воробйової [Воробйова, 2015] та О. Шевченка [Шевченко, 2016], політичної семантики В. Демченко [Демченко, 2015] та ін. На початку 2015 року виходять друком перші монографії: системне дослідження неологізмів Євромайдану С. Жаботинської [Жаботинська, 2015] та аналіз слоганів і речівок Революції Гідності Н. Трач [Трач, 2015].

Спробою систематизації цього вже помітного, але розрізненого масиву напрацювань та актуалізації міждисциплінарного діалогу в цьому напрямку стає влітку 2016 року круглий стіл і тематичний блок чергового числа часопису «Філософська думка» за назвою «Дискурс Революції Гідності» [Ясна та ін., 2016], а також проект створення однойменного словника, що його було анонсовано на круглому столі.

Висновки

Резюмуючи, слід констатувати, що попри очевидну актуальність теми семантичних трансформацій періодів соціальних конфліктів, життєву необхідність її дослідження за умов українсько-російської війни, явний інтерес до цих питань з боку науковців, митців, журналістів, можновладців і пересічних громадян, а також помітний обсяг наявного емпіричного матеріалу і теоретичних напрацювань, системна робота в даному напрямку поки що не розпочалася. Важливо, що повною мірою вона не відбувається й у світі, де попри виражену специфіку порівняно з аналогічними дослідженнями мирних часів, дослідження семантики соціальних конфліктів наразі майже не виокремлено як дослідницьку галузь з чіткою методологією.

Це зумовлює необхідність систематизувати шерех розрізнених робіт у цій галузі заради розроблення більш-менш універсальної методології до-

²⁹ Див.: Литвинцев, А. (2014). «Вежливая азбука» никогда не появится в школах Иркутска. *Комсомольская правда* — <http://www.kp.ru/daily/26227/3110458>.

слідження семантичних трансформацій періодів соціальних конфліктів — війн, революцій, політичних переворотів тощо, не редукуючи об'єкт дослідження до мовного виміру конфліктів (що є типовим для більшості наявних праць). Однією з умов цього є принципова міждисциплінарність таких досліджень, що їх слід здійснювати на стику лінгвістики, соціології, політології, культурології, мистецтвознавства, теорій медіа тощо, а також обов'язково вкорінювати у філософському підґрунті.

Внеском у цю спільну справу може стати дослідження, складовою якого є ця стаття, та її теоретичні результати: перевизначення *об'єкта* дослідження соціальних конфліктів, яким постає їхній смисловий вимір; приведення цього абстрактного об'єкта до конкретнішого й доступного аналізу *предмета* — семантичного простору як площини протистояння смислів та ще більш чіткого — тезаурусу соціального конфлікту як мовного носія системи смислів; окреслення діапазону релевантних *методів* дослідження такого предмета межами семантичної теоретико-методологічної парадигми; а також систематизація *наявних дослідницьких робіт* і первинних матеріалів. Ці напрацювання можуть стати у пригоді при розробленні методології дослідження смислового виміру соціальних конфліктів через дослідження їхнього семантичного простору, зафіксовані у форматі тезаурусів.

ДЖЕРЕЛА

- Більченко, Є.В. (2014). Семантичний топос Майдану: внутрішні ідентичності українців між Заходом і Росією. В: *Міжнародний вісник*, II (3), 3–11.
- Воробйова, Г.Ю. (2015). Особливості використання політичних метафор в період «Євромайдану». В: *Актуальні проблеми політики*, 56, 181–190.
- Гаухман, М. (2015). «Дискурс революції» 1905 року: «Кривава неділя» та «революційна весна» (на прикладі Донбасу). В: *Україна модерна*, 28 березня 2015 р. Отримано з: <http://uamoderna.com/blogy/mikhailo-gaukhman/diskurs-revoljuczii-1905-roku>.
- Гусейнов, Г. (2004). *Д.С.П. Советские идеологемы в русском дискурсе 1990-х*. Москва: Три квадрата.
- Данилевська, О. (2009). *Мова в революції та революція в мові: мовна політика Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР*. Київ.
- Демішева, І. (2008). Метафори у дискурсі Віктора Ющенка. В: *Політичний менеджмент*, 6.
- Демченко, В.М. (2015). Соціальна семантика слова в політичному контексті. В: *Теорія та практика державного управління і місцевого самоврядування*, 2.
- Державин, К. (1927). Борьба классов и партий в языке Великой Французской Революции. В: *Язык и литература*, 1 (2), 1–62.
- Жаботинська, С. А. (2015). *Язык как оружие в войне мировоззрений майдан — антимайдан. Словарь-тезаурус лексических инноваций: Украина, декабрь 2013 — декабрь 2014*. Інтернет-издание. Киев: УАКЛиП.
- Золян, С. (1994). Описание регионального конфликта как методологическая проблема. В: *Полис*, 2, 131–142.
- Каганович, Б. (2000). Язык Французской революции. О неопубликованной книге Державина. В: *Французский Ежегодник 2000: 200 лет Французской революции 1789–1799 гг.: Итоги юбилея*. Москва: Эдиториал УРСС.
- Карцевский, С.И. (1923). *Язык, война и революция*. Т. 47. Берлин: Русское университетское издательство.

- Кораблев, А. (2006). Риторика и мифопоэтика украинской революции. В: *Дикое поле. Донецкий проект*, 25 лютого 2006 р. Отримано з: http://www.dikoepole.org/blog_autor.php?a=1&id_blog=3.
- Масенко, Л. (ред.) (2005). *Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду. Документи і матеріали*. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».
- Осокина, С.А. (2010). Тезаурус как информационная сеть культуры. В: *Известия алтайского государственного университета*, 1–2, 126–133.
- Панов, М. (ред.) (1968). *Русский язык и советское общество (социолого-лингвистическое исследование)*. 1. *Лексика современного русского литературного языка*. Київ: Наука.
- Рудніченко, Н. (2011). Семантика українського протестного руху. В: *Молода нація*.
- Сарнов, Б. (2005). *Наш советский новояз: маленькая энциклопедия реального социализма*. Москва: ЭКСМО.
- Селищев, А. (1928). *Язык революционной эпохи*. Москва.
- Семків, Р. (2016). Сатирико-гумористичний дискурс Революції Гідності. В: *Філософська думка*, 4, 118–122.
- Словник революції* (1977). Київ: Молодь.
- Трач, Н. (2015). «Разом — сила!»: *Риторика українського спротиву*. Київ: Кліо.
- Шанский, Н.М. (1987). *Слова, рожденные Октябрем. Книга для учащихся*. Москва: Просвещение.
- Шевченко, О. (2016). Слова-фантоми у пропагандистському дискурсі української влади. В: *Філософська думка*, 1, 56–63.
- Ясна, І., Бекешкіна, І., Верстюк, В., Єрмоленко, А., Жаботинська, С. А., Кебуладзе, В. І., Попович, М. В., Пролєєв, С., Сігов, О., Скуратівський, В., Трач, Н., Филипович, Л. (2016). Дискурс Революції Гідності: зміст, структура, методологія дослідження. *Круглий стіл «Філософської думки»*. В: *Філософська думка*, 4, 6–56.
- A Dictionary of the Revolution: Documenting shifts in Egyptian Arabic since 25 January 2011*. Отримано з: <http://www.qamosalthawra.com/english.html#mainTitle>.
- Chilton, P.A. (1985). *Language and the nuclear arms debate*: F. Pinter.
- Klemperer, V. (1947). *LTI — Lingua Tertii Imperii. Notizbuch eines Philologen*. Berlin: Auflage; Aufbau-Verlag.
- Lakoff, G. (1991). Metaphor and War: The Metaphor System Used to Justify War in the Gulf. Part I of II. In: *Viet Nam Generation Journal*, 3.
- Lakoff, G. (2001). Metaphors of Terror. In: *The Days After: essays written in the aftermath of September 11, 2001*. University of Chicago Press.
- Lasswell, H.D. (1938). *Propaganda technique in the World War*. New York: Peter Smith.
- Leites, N. (1955). A Study of Bolshevism. In: *The Journal of Politics*, 2, 17, 326–329.
- Mazon, A. (1920). *Lexique de la guerre et de la révolution en Russie (1914–1918)*. Paris.
- Paris, R. (2002). Kosovo and the Metaphor War. In: *Political Science Quarterly*, 3, 117, 423–450.
- Sbârnă, G., Marin, V. (ed.) (2010). *Dicționar General al Revoluției Române*. București: Editura Militară.
- Schiappa, E. (1989). The Rhetoric of Nukespeak. In: *Communication Monographs*, 56, 253–272.

Статтю одержано 17.04.2017

REFERENCES

- A Dictionary of the Revolution: Documenting shifts in Egyptian Arabic since 25 January 2011*. Retrieved from: <http://www.qamosalthawra.com/english.html#mainTitle>.
- Chilton, P.A. (1985). *Language and the nuclear arms debate*: F. Pinter.
- Klemperer, V. (1947). *LTI — Lingua Tertii Imperii. Notizbuch eines Philologen*. Berlin: Auflage; Aufbau-Verlag.

- Lakoff, G. (1991). Metaphor and War: The Metaphor System Used to Justify War in the Gulf. Part I of II. In: *Viet Nam Generation Journal*, 3.
- Lakoff, G. (2001). Metaphors of Terror. In: *The Days After: essays written in the aftermath of September 11, 2001*. University of Chicago Press.
- Lasswell, H. D. (1938). *Propaganda technique in the World War*. New York: Peter Smith.
- Leites, N. (1955). A Study of Bolshevism. In: *The Journal of Politics*, 2, T. 17, 326–329.
- Mazon, A. (1920). *Lexique de la guerre et de la révolution en Russie (1914–1918)*. Paris.
- Paris, R. (2002). Kosovo and the Metaphor War. In: *Political Science Quarterly*, 3 (117), 423–450.
- Sbârână, G., Marin, V. (ed.) (2010). *Dicționar General al Revoluției Române*. București: Editura Militară.
- Schiappa, E. (1989). The Rhetoric of Nukespeak. In: *Communication Monographs*, 56, 253–272.
- Bilchenko, Y. V. (2014). Semantic topos of Maidan: internal identities of Ukrainians between The. [In Ukrainian]. In: *International Journal, «Culture. Philology. Musicology» Series*, II (3), 3–11. [= Більченко, 2014].
- Vorobiova, H. (2015). Specifics of use of political metaphors during «Euromaidan». [In Ukrainian]. In: *Actual problems of politics*, 56, 181–190. [= Воробійова, 2015].
- Haukhman, M. (2015). «Discourse of Revolution» of 1905, «Bloody Sunday» and «revolutionary spring» (by the example of Donbass). [In Ukrainian]. In: *Ukraine Modern*. Retrieved from: <http://uamoderna.com/blogy/mikhailo-gaukhman/diskurs-revoluczii-1905-roku> [= Гаухман, 2015].
- Huseinov, H. (2004). *D.S.P. Soviet Ideologems in the Russian Discourse of the 1990s.* [In Russian]. Moscow: Three squares. [= Гусейнов, 2004].
- Danylevska, O. (2009). *Language in the revolution and the revolution in the language: the language policy of the Central Rada, Hetman, UNR Directory*. [In Ukrainian]. Kyiv. [= Данилевська, 2009].
- Demisheva, I. (2008). Metaphors in the discourse of Viktor Yushchenko. [In Ukrainian]. In: *Political management*, 6, 151–159. [= Демішева, 2008].
- Demchenko, V. M. (2015). Social semantics of words in a political context. [In Ukrainian]. In: *Theory and practice of public administration and local government*, 2. [= Демченко, 2015].
- Derzhavin, K. (1927). The struggle of classes and parties in the language of the Great French Revolution. [In Russian]. In: *Language and Literature*, 1 (2), 1–62. [= Державин, 1927].
- Zhabotynska, S.A. (2015). *Language as weapon in the war of worldviews. Maidan — Antimaidan: A thesaurus of lexical innovations (Online edition)*. [In Russian]. Kyiv: UACLiP. [= Жаботинська, 2015].
- Zolian, S. (1994). Description of regional conflict as a methodological problem. [In Russian]. In: *Polis*, 2, 131–142. [= Золян, 1994].
- Kaganovich, B.N. (2000). The language of French Revolution: On the unpublished book of Derzhavin. [In Russian]. In: *French Yearbook 2000: 200 years of the French Revolution of 1789–1799: The results of the jubilee* Moscow, Editorial URSS. [= Каганович, 2000].
- Kartsevskiy, S. I. (1923). *Language, War and Revolution*. [In Russian]. In: *Russian University Press*. [= Карцевский, 1923].
- Korabliov, A. (2006). Rhetoric and Mythopoetics of the Ukrainian Revolution. [In Russian]. In: *Wild lea. Donetsk project*. Retrieved from http://www.dikoepole.org/blog_autor.php?a=1&id_blog=3 [= Кораблев, 2006].
- Masenko, L. (ed.) (2005). *Ukrainian language in the XXth century: history of lingvocide. Documents and papers*. [In Ukrainian]. Kyiv: Kyiv-Mohyla Academy Press. [= Масенко, 2005].
- Osokina, S.A. (2010). Thesaurus as the Information Net of Culture. [In Russian]. In: *Journal of Altai State University*, 1-2, 126–133. [= Осокина, 2010].
- Панов, М. (ed.) (1968). *Russian language and Soviet society (sociological-linguistic research)*. [In Russian]. Kyiv: Nauka (Science) [= Панов, 1968].
- Rudnichenko, N. (2011). Semantics Ukrainian protest movement. [In Ukrainian]. In: *Young Nation* [= Рудніченко, 2011].

- Sarnov, B. (2005). *Our Soviet newspeak: tiny encyclopedia of real socialism*. [In Russian]. Moscow: EKSMO. [= Сарнов, 2005].
- Selischev, A. (1928). *The language of the revolutionary age*. [In Russian]. Moscow. [= Селищев, 1928].
- Semkiv, R. (2016). Satire and humor in the discourse of the Revolution of Dignity. [In Ukrainian]. In: *Philosophical Thought*, 4, 118–122. [= Семків, 2016].
- The dictionary of the revolution (1977)*. [In Russian]. Kyiv: Molod' (Youth). [= Словник революції, 1977].
- Trach, N. (2015). «*Together — the power*»: *The rhetoric of Ukrainian resistance*. [In Ukrainian]. Kyiv: Clio. [= Трач, 2015].
- Shanskiy, N.M. (1987). *Words born by October. Book for students*. [In Russian]. Moscow. Prosvishchenie (Enlightenment). [= Шанский, 1987].
- Shevchenko, O. (2016). Words-phantoms in propagandist discourse of Ukrainian authorities. [In Ukrainian]. *Philosophical Thought*, 1, 56–63. [= Шевченко, 2016].
- Yasna, I., Bekeshkina, I. et al. (2016). Discourse of the Revolution of Dignity: content, structure, research methodology. [In Ukrainian]. In: *Philosophical Thought*, 4, 6–56. [= Ясна, Бекешкіна, Верстюк та ін., 2016].

Received 17.04.2017

Іламі Ясна

ТЕЗАУРУСИ РЕВОЛЮЦІЙ ЯК ЗАСІБ ДОСЛІДЖЕННЯ ЇХНЬОГО СМИСЛОВОГО ВИМІРУ

Стаття продовжує цикл теоретичних розвідок, метою якого є осмислення специфіки і розроблення методології дослідження сучасних соціальних конфліктів. Визначено об'єкт дослідження соціальних конфліктів (їхній смисловий вимір) та його предмет (семантичний простір як площина протистояння смислів). Обґрунтовано доцільність дослідження такого предмета в межах культурної семантики, конкретніше — у форматі тезаурусів, котрі подано як мовну форму існування культурних смислів. Здійснено систематичний огляд близько 70 тезаурусів 11 соціальних конфліктів (зокрема, українського конфлікту, що триває) — від наукових статей і монографій до державних нормативних актів, журналістських розвідок та стихійної народної рефлексії у блогах і соціальних мережах. Задано вектор подальших дій для розроблення методології дослідження смислового виміру соціальних конфліктів через аналіз їхнього семантичного простору.

Ключові слова: семантика події, семантика соціальних конфліктів, смисловий вимір соціальних конфліктів, семантичні війни, словники революцій, тезауруси соціальних конфліктів, культурна семантика, історична семантика, соціальна семантика, політична семантика, лінгвоконфліктологія, соціолінгвістика

Іламі Ясна

SEMANTIC DIMENSION OF SOCIAL CONFLICT: THESAURUSES AS A RESEARCH TOOL

The article continues the series of research, which aims to determine specific features of contemporary social conflicts and to develop relevant research methodology. Author proposes an object for such research (semantic dimension of conflicts) and a subject (semantic space as an area of semantic confrontation) and proposes to apply methods of cultural

semantics to investigate it. Besides, creating thesauruses of social conflicts may be useful, while we understand thesaurus as a linguistic form of existence of cultural senses. Also, the author gives a brief review of 70 thesauruses of 11 social conflicts (including contemporary Ukrainian conflict) which have been published since early 1900s.

Keywords: semantics of event, semantics of social conflicts, semantic dimensions of social conflict, semantic wars, semantic confrontation, thesaurus of social conflict, dictionary of revolution, cultural semantics, social semantics, linguistic theory of conflict

Ясна, Ламі — магістр релігієзнавства, здобувач ступеня доктора філософії. Царина наукових інтересів — соціальні смисли і смислотворення, культурна і соціальна семантика, сучасні соціальні конфлікти.

Yasna, Lami — master or religion studies, PhD student. Academic interests: social senses and sense-creating, cultural and social semantics, contemporary social conflicts.

*Мстислав
Казakov*

УДК 141; 316.2

ФУКО І ЛАТУР: два нариси соціальної теорії

Вплив Мішеля Фуко на сучасного соціолога та філософа Бруно Латура навряд чи можна піддати сумніву. Останнього можна називати бозна-як: наївним позитивістом, релятивістом, постмодерністом, конструкціоністом (в поганій конотації) тощо. Але ніколи не варто забувати, що він був також спінозистом (навіть таким собі спінозистом-дельозіанцем [Latour, 2014]) і фукольдіанцем. Фактично знаменитій акторно-мережевій теорії Б. Латура (АМТ) передувала саме концепція влади, створена М. Фуко. Всі фукольдіанські концепти — біовлада, мікроевлада, мікрофізика влади — іманентно присутні й у латурівській АМТ, хоча і мають у ній інші назви. Більш глибоко зрозуміти фукольдіанську концепцію влади можна, на наш погляд, через АМТ і навпаки — історичну генезу АМТ слід відстежувати не починаючи від семінарів у Вищій гірничій школі, а з праць бунтівного французького інтелектуала. Обидві теорії, як концепція влади Фуко, так і АМТ Латура, розмиті концептуально. Для них не існує жорстких фреймів, у які зазвичай можна укласти будь-яку соціальну теорію — не дарма Латур називає свою соціологію «соціологією асоціацій» — асоціація тут має не лише значення «збірки» певних елементів (наприклад, «люди та об'єкти»), але й своє пряме значення — навіяний чимось образ. Саме такою, спонтанною, мінливою й без демаркаційних меж, бачить свою теорію Латур. Фуко ж бажає за краще називати власні соціальні та політологічні концепції «нарисами»: це не будівля і навіть не фасад будівлі, а радше штрихи до портрета,

© М. КАЗАКОВ,
2017

каркас будинку, голі залізні палі. І каркас цей, за непотрібністю для інших, може ніколи не обрости «м'ясом» стін, даху, вікон, меблів. На щастя, з ідеями Фуко трапилося геть протилежне — вони стали об'єктом пильного вивчення у соціально-гуманітарній сфері людських знань. Багато дослідників намагались надати концепції свого роду «завершеного вигляду».

На наш погляд, нарис Фуко повинен залишатися нарисом, відкритою для взаємодії теоретичною системою, яка не має принципового «завершення». Філософія, історія, соціологія та політологія Фуко є в першу чергу інструментом, а не онтологією або глибинним рівнем абстрагування в питаннях вивчення соціального. Не є вони і структурою, в яку слід «вписувати» наявні соціальні факти. Інструментальний характер соціальної теорії, в свою чергу, дає переваги як для критики суспільства, так і для експлікації його суттєвих рис, наявних у певний момент, не претендуючи на звання «метатеорії» з жорсткою структурою, що неминуче вплинуло б на сутнісний зміст елементів структури. Власне, такою ж є і соціологія Б. Латура. Останній порівнює свою теорію з олівцем, який малює олівець, або з двома руками, кожна з яких малює сама себе. У теорії Латура (так само, як і в теорії Фуко) чималу роль відіграють аутопоезис, самопідтримка, прагнення до власного становлення за рахунок внутрішнього розширення (або звуження) і самобудова за рахунок внутрішнього потенціалу та взаємодії із зовнішнім світом. Для того, щоб побачити всю продуктивність прочитання соціальної теорії Фуко крізь призму АМТ, оглянемо коротко сутність останньої.

По-перше, засадовими для АМТ є п'ять невизначеностей, з якими стикається дослідження суспільства: невизначеності сутності груп, природи дій, природи об'єктів, фактів і невизначеність типу досліджень [Латур, 2014: с. 36]. Що ж означає «невизначеність»? Це несумірність дій ученого, який підганяє під одну концепцію, сполучає та роз'єднує величезні потужності і перекроює в своїх теоріях реальну тканину соціального. В результаті теорія перетворюється на свого роду «прокрустове ложе», в яке силоміць вкладають усі існуючі феномени (і ті, що існували раніше), які теорія покликана описувати. З одного боку, Латур каже: «Колишні соціальні відносини насправді «упаковані» так, що, здавалося б, забезпечують готове пояснення багатьох загадкових предметів» [Латур, 2014: с. 37]. З іншого ж, і це ключовий момент, ці пояснення не прояснюють феномени, які покликана «розкривати» або як мінімум адекватно репрезентувати та чи та соціальна теорія: невизначеності виникають у зв'язку з недостатньою дослідженістю сутності зв'язків між елементами, які складають суспільство: не простежуються переходи і трансформації, зв'язки між розбіжностями і суперечностями, конфлікти між складовими частинами суспільства в контексті зв'язку не лише передумов і груп, які виникли «раптово», але також у контексті самих складових цих груп і характеру груп не як точок, але як мереж, які виникають і зникають у зв'язку з певними процесами, подіями, включеннями та виключеннями. І це другий важливий момент АМТ — необхідність аналізу відносин, зв'язків, практик, а

не виокремлених раніше структур і феноменів. Нам також давно відомо, що спокій — завжди лише напівспокій, а рух — завжди напіврух, що збірки, породжені суспільством, «соціальна машинерія», існують не в режимі механізмів із зовнішнім керуванням: не можна, натиснувши на зелену кнопку, змусити їх працювати, а натиснувши на червону — зупинити. На ділі все є набагато невизначенішим, існує більш розмито, нечітко — будь-яке несподіване включення суб'єкта або об'єкта або його вилучення зі збірки, будь-яка втрата деталі — і весь режим та логіка існування повністю змінюються. І це третій момент — визначення невизначеностей та способи їх усунення як способи розв'язання другої проблеми, проблеми аналізу зв'язків.

Визначивши елементи, які постійно присутні в розбіжностях, що ведуть до перманентного розвитку (зміни) суспільства, і виокремивши певні групи як складові його компоненти, слід перейти до аналізу «виробничих механізмів», які, власне, й підтримують життєздатність груп. Механізми ці проявляються в силах, певних відносинах, які ми щоразу виявляємо у тих чи тих феноменах, і у зв'язках між діяльними суб'єктами та об'єктами, включеними в дію. Саме через цей зв'язок Б. Латур уводить поняття «гібрида» [Латур, 2006; Latour, 2013; Латур, 2015] як актора, що має людські та нелюдські властивості в єдності їх проявів в кожній конкретній ситуації в певний момент існування суспільства. Актор же, таким чином, стає актором-мережею, тобто тим, що діє, причому діє, будучи включеним у безліч відносин, страт, практик, що конституують можливість його дій або бездіяльності стосовно інших діяльних сил і груп [Латур, 2006]. Актор-мережа відрізняється принципово нефіксованими параметрами — це може бути як одиничний суб'єкт¹, так і група суб'єктів², як суб'єкт і множина об'єктів³, так і множина суб'єктів і один об'єкт⁴.

Чи не простіше було б тоді назвати акторів-мереж «дивним актором» або «колективним актором»? На жаль, це неможливо: актор-мережа, незалежно від форми, ніколи не є автономним: влада монарха ґрунтована на величезній кількості інших акторів-мереж, які складають те, що можна назвати «фундаментом монархічної форми правління»; феміністський рух як група неможливий без акторів-мереж гноблення жінок; а винахідник не стане актором-мережею, включивши в «соціальне» свій винахід без здібностей (як інтуїтивних і творчих, так і професійних), матеріальних засобів і потреби суспільства в певному пристрої. Латур пише про свій концепт наступне: «Актор-мережа окреслюється завжди, коли в ході дослідження приймають рішення замінити акторів будь-якого розміру локальними і взаємопов'язаними місцями, замість того щоб ділити їх на «мікро» та «макро»... Перша

¹ Наприклад, історична особа, яка суттєво вплинула на історичний процес.

² Культура, субкультура, клас в економічному зрізі, представники певної професії.

³ Винахідник.

⁴ Віруючі щодо сакральних об'єктів — тотемів чи священних текстів.

частина (актор) розкриває вузький простір, в якому починають виношуватися всі грандіозні компоненти світу; друга частина (мережа) може пояснити, за допомоги яких засобів пересування, слідів, випробувань, типів інформації світ убирається всередину цих місць і потім, трансформувшись у них, вичавлюється назад назовні з їхніх тісних стін» [Латур, 2014: с. 252]. Інакше кажучи, актор-мережа — це і частина місця дії, і сутність дії, і самі дії, і навіть результат⁵, якщо наприкінці руху актор-мережа не елімінується. Звичайно ж, не слід об'єднувати актора-мережу, який репрезентує місце, і актора-мережу, який репрезентує силу, що діє в цьому місці: місце створюється і утримується таким, яке воно є, одним типом сил, дія ж переформатується іншими силами. Під збіркою, власне, і слід розуміти сукупність акторів-мереж, яка утворює і місце дії (своєрідну «сцену»), і дійових осіб на ній, включно із зовнішніми чинниками впливу, майбутні шляхи розвитку та історичну ретроспективу становлення середовища та агентів, що в ньому діють. Збірка, у свою чергу, в процесі групоутворення включається в інші збірки або виключається з них.

Повертаючись до метафори театру (місце дії як «сцена»), як приклад аналізу збірки розглянемо реальний театр. Можна сказати, що в самому театрі має місце абстрактна «сцена» як актор-мережа⁶, яка є місцем дії, а також мала збірка «акторська трупа», репрезентована кількома акторами, які утворюють актор-мережу⁷. «Трупа» і «сцена» утворюють збірку, яку ми називаємо «театральною виставою». Чи бачимо ми мережу в класичному розумінні, про яке звикли говорити в наш час? Насправді, ми бачимо сукупність суб'єктів та об'єктів («людей» та «не-людей»), кожен з яких опинився в цій збірці у зв'язку з певними обставинами. У цьому випадку це «встановлені» (або «нестандартні») норми абстрактної збірки театру. Але ж збірка «театр» також не є чимось постійним! Досить лише порівняти грецький та сучасний театр, або театр жорстокості Арто з ними двома. Формально це одна збірка, дана в її історичній генезі з охопленням маргінальних ліній розвитку. Сучасний театр — продукт генеалогії театру античного, натомість крютотичний театр Арто — свого роду антигенеалогія, щось, іменоване «театром», але спрямоване проти його заснування, свого роду рух у зворотний бік щодо історії становлення театру, хоча фактично ми маємо справу з іншим напрямком (адже крім руху назад та вперед по магістральних лініях історії соціального існує безліч потенційних векторів руху).

⁵ Так, якщо рух окремої збірки починається з режиму А і призводить до переходу в режим В, актор-мережа — це сукупність АВ, який включає потенційну збірку С, яка передувала збірці не-А, та імпліцитне відкидання АВ у вигляді потенційної, наразі невідомої, збірки D.

⁶ Під «абстрактністю» сцени розуміють включеність у цю збірку суфлера, звукооператорів, костюмерів, режисера, дублерів, сценариста, декораторів тощо.

⁷ Зверніть увагу, на те, що слово *actor* в англійській мові вбирає в себе обидва значення — актор театру чи кіно, рівно як і агент дії. Все залежить від контексту вживання.

Констатуємо багатогранність збірки театру (і той факт, що в неї включається безліч інших груп, малих збірок, межі яких ми, проте, чітко можемо окреслити), ми також завжди усвідомлюємо той факт, що театральна вистава включена в ще одну збірку — театр, в якому присутній глядач. Глядач не робить за фактом нічого для гри акторів, для декорацій або самої будівлі театру, але він, проте, змушує всю цю величезну систему діяти. Таким чином, глядач, спостерігач — зовнішня сила, яка зумовить процес, дію сил, які сам глядач повторити нездатний. Дійсно: навряд чи кожен відвідувач театру здатний грати як Ієн МакКелен або Макс Райнгардт, але без глядача, готового платити гроші за їхні дії або хоча б дивитися на них, обидва втрачають свою буттєвість акторами-мережами: в них просто не було б ніякої потреби. Таким чином, вся збірка «театру» за появи глядача є лише підсистемою більш великої системи, один з елементів якої, глядач як зовнішня сила, більш глибоко вкорінений у суспільстві у зв'язку з тим, що він, на відміну від акторів, майже ніколи не послаблює зв'язків з абстракцією, яку соціологи позначають як «суспільство загалом» і «суспільство як таке». Глядач не послаблює зв'язків за винятком моментів його власної включеності в певні мережі і залученості в них. Тоді він стає актором-мережею і виділяється своєю особистою присутністю в певних збірках. З цього також випливає наступний висновок: Латур даремно заперечував ідеї Н. Лумана [Latour, 2013] — збірки є аутопоетичними, оскільки саме можливість відсилати одна до одної в режимі циклічності, без наявності «фінальної збірки» або «фінальної абстракції», на зразок тих, які завжди використовували в соціальних науках, і робить АМТ життєздатною. Єдність збірок, їх зв'язок і можливість спостерігати їх, самоопис і рекурсивність збірок є тим, що дає їм можливість бути завжди посередині, поза абстрактними «глибинами» і надто конкретними «індивідами». Обидва підходи, взяті окремо один від одного, нерезультативні, доки збірки не починають виштовхувати одна одну на поверхню, причому на поверхню такого рівня абстракції/конкретизації, на якому ми й можемо вивчати збірки для досягнення результату. В свою чергу, у цьому випадку, якщо йдеться про дослідження «суспільств», необхідно орієнтуватися передусім на те, щоб іти за акторами, а не втискувати їх у «прокрустове ложе» наших теорій, методологій, створених чи виведених ще до вивчення нової соціальної групи.

Соціальна теорія завжди повинна бути начерком, ескізом, наполовину збіркою, чимось, що конструюють у процесі самого дослідження, оскільки соціальне дослідження — необхідним чином взаємодія, а суб'єкт пізнання нерозривно пов'язаний з об'єктом свого роду «обертом зворотного зв'язку»⁸. Лише в цьому випадку можливе створення якихось «загальних принципів»

⁸ Ця кібернетична метафора в контексті дослідження здається нам влучною. Крім того, використання терміна «оберт зворотного зв'язку» у соціальних науках було достатнім чином обґрунтовано у працях Н.Лумана, Е.Морена, Є.Н.Князевої.

щодо того, що ми зустрічаємо в процесі просування вглиб збірок, в процесі розплутування акторів-мереж. І тільки так можливо коригувати вже наявні інструменти та ідеальні об'єкти, з якими ми прийшли досліджувати те, що називаємо соціальними феноменами, процесами та фактами.

Те ж саме ми зустрічаємо і в археологічному проекті Мішеля Фуко. З одного боку, має місце історична ретроспектива. Філософ одним із перших звернув увагу на важливість генеалогії, генеалогічне конструювання форм, проявлених у сьогоденні. З іншого боку, згідно з Фуко, ми не прив'язані до конкретних історичних моментів як моментів переходу, що впливають на майбутнє, — археологія конституює також те, що іменують «розривами». Розрив епістемі, перехід з одного режиму існування в інший, зміна режимів знання (того, що Т. Кун називає парадигмами) — це ніщо інше, як «перезбірка» у Латура, зміна порядку старих компонентів один щодо одного⁹, а крім того — включення деяких нових компонентів (акторів-мереж, збірок) чи виключення старих. Такою, згідно з Фуко, є генеза формацій — дискурсивних, епістемологічних, аксіологічних. Такими ж для нього є й різного роду збірки — сексуальність, наука, культура, література, пенітенціарні системи.

Простим прикладом цього є прочитання (у згаданому ключі) фукольдіанського тлумачення політичної економії та держави загалом. Задавшись питанням, як її розглядають в його археологічному проекті, ми побачимо, що мислитель бачить її як мережу (у розумінні цього концепту в рамках АМТ). Не як мережу в класичному її розумінні (на кшталт мережі Інтернет або телеграфних стовпів), а як особливий процес взаємодії збірок, груп і сил, як транспозиції та транспоненції, низку переходів і перекладів (переходів об'єктів впливу зовнішніх сил на інші рівні) [Latour, 1992; Latour, 2008; Латур, 2014]. Мистецтво управління єдине, згідно з Фуко, із самим процесом управління, оскільки саме такого роду мистецтво має на увазі особливі відносини між акторами тієї збірки, яку називають державою. Говорячи про державу, ми переходимо в площину не стільки політекономії, скільки безпосередньо політичної теорії Фуко. У ній простежуємо той самий підхід, що його ми спостерігали вище. Розгляньмо це детальніше.

Як ніхто інший, філософ розумів сутність і характер змін збірки — її розпад відбувався, щойно переставали діяти одні сили і починали діяти інші, коли актори перегруповувалися, а посередники ставали провідниками¹⁰ і навпаки. Це перегруповування призводило до зміни відносин між акторами, але, оскільки актор — не річ у собі, а сам репрезентує мережу відносин, змінювалися й самі актори. Блискавично зводилися в процесі соціальних змін кордони нових груп і падали старі, і ось ми вже маємо безліч збірок: азійська

⁹ І в цьому випадку йдеться про конструктивну роль релятивності.

¹⁰ Посередник залишається на своїй позиції під час дії сил, являючи собою статичну ланку ланцюга дії, натомість провідник під дією сил переміщується відносно своєї початкової позиції.

деспотія, античний поліс, середньовічна держава, Ватикан, держава доби раннього капіталізму, інформаційне суспільство, постдемократичне суспільство тощо. І всі їх іменують державами, за тими чи тими критеріями. А проте відносини всередині кожної зі збірок не зводять одну збірку до інших. Фуко в одній з лекцій каже: «Держава, ймовірно — всього лише складного змісту реалія, міфологізована абстракція, і значення її набагато менше, ніж вважають» [Фуко, 2005: с. 208].

Завданням же будь-якої суспільної науки є безпосередньо виокремлення елементів цього складного змісту (рос. — «сложносоставности»), визначення тих істотних, схоплених думкою моментів, завдяки яким ця абстракція є життєздатною. І лише після цього ми можемо говорити про абстракцію, яка, хоч як її назви, завжди присутня в тій чи тій соціальній теорії, хоча і не відіграє такої важливої ролі, як її елементи. «Держава ніколи, — за словами Фуко, — ні сьогодні, ні в своїй попередній історії не являє собою якусь цілісну структуру і не має ні будь-якої індивідуальності, ні суворой функціональності» [Фуко, 2011: с. 163]. Думка Фуко перегукується тут із концепцією Латура, яку останній називає «невизначеністю». Невизначеністю терміна, що охоплює явища, теорії, яка намагається претендувати на статус метатеорії. Коли ми говоримо про соціальні науки, мінливими та невизначеними є як самі терміни та їхній зміст, так і явища, які вони описують. Ще раз дамо слово Фуко: «З одного боку, ми бачимо, що і суб'єкт, і практика управління виявляються множинними, оскільки функцію управління, як з'ясовується, здійснюють не один, а, навпаки, велика кількість дуже різних людей: батько сімейства, настоятель монастиря, педагог, який виховує дітей, викладач, який навчає школярів, тощо. І оскільки управління множинне, остільки те, чим займається керівний своєю державою Государ, є лише одним з його різновидів» [Фуко, 2011: с. 140 — 141]. Але в якому вигляді проявляються різновиди відносин влади крім того, що вони, що очевидно, схоплені в їх відмінності один від одного? У вигляді зв'язків. У соціології Латура «соціальне» позначає не річ серед інших речей, на зразок чорної вівці, яка затесалася серед білих, а тип зв'язку між речами, які самі по собі не є соціальними» [Латур, 2014: с. 17]. Подібним чином слід також простежувати функції управління та управлінські практики (і саме таким чином їх простежує Фуко): наприклад, між дитиною та дитячим педагогом реалізується певний зв'язок, що виглядає як збірка. У цьому випадку це збірка, складена з: 1) дітей дошкільного віку, зібраних в одній аудиторії; 2) самої цієї аудиторії, обладнаної спеціальним чином (дошки, парти, освітлення); 3) дидактичного матеріалу, який дає викладач і над яким працюють діти; 4) власне викладача. Ці елементи є не просто істотними, але конституювальними, оскільки втрата їх означає втрату всієї збірки.

Змінюється один актор-мережа: діти виростають. Збірка розпадається, зв'язки перериваються, практика управління у цьому конкретному випадку припиняється. Але діти включаються в нову збірку, певним чином відмінну

від попередньої — відрізняються вони самі і четвертий елемент. Тепер цей елемент — вчитель, який навчає школярів. Як стверджує Латур, «віднесення себе до тієї чи тієї групи — це постійний процес, складений з невизначених, тендітних, суперечливих і постійно мінливих зв'язків... Акторів щохвилини спонукають включатися в групу, і часто більш ніж в одну» [Латур, 2014: с. 43]. Неперервний процес створення зв'язків і реалізації відносин, постійне включення-виключення акторів до/з групи, власне, і вимагають особливого типу раціональності, того, що Фуко називає раціональністю держави: «Державою управляють за властивими їй раціональними законами, які не виводять суто з природних і божественних законів, як і з одних лише заповідей мудрості і розсудливості; держава, як і природа, має власну раціональність, навіть якщо це раціональність особливого типу. І у зворотному порядку: мистецтво управляти не має шукати обґрунтувань у трансцендентних законах, у космологічній моделі або в якомусь філософському чи моральному ідеалі, воно повинно вивести принципи своєї раціональності з того, що становить особливу реальність держави» [Фуко, 2005: с. 198].

Іншими словами, практика управління є настільки множинною, розширеною, репрезентованою безліччю суб'єктів управління, наскільки вимагає її власна раціональність, а остання, власне, і є мінливою абстракцією, залежною, навпаки, від включення різних чинників, об'єктів, людей і нелюдей. Це постійно розширований і групоутворювальний гібрид (щодо поняття «гібрид» див.: [Латур, 2008]). Те, що Фуко називає «раціональністю держави», становить ніщо інше, як безперервний процес включень і виключень акторів, процес постійних змін, деформацій, деконструкцій, розсіювань формацій, конструкцій і збірок. При цьому не можна сказати, хто починає думку, а хто закінчує — Фуко чи Латур: обидва явища — процес включення і іманентна раціональність цих процесів, їх особлива логіка — спочатку присутні тут і зараз в кодуктивній (спільнодіяльній та спільнобуттєвій) єдності. Сутність процесу і сам процес в його перебігу симетричні або, як мінімум, паралельні. Це, звичайно ж, особливого роду спінозіанський паралелізм — ми вхоплюємо аспект, але обидва явища ні на хвилину не залишають загального поля зору, не зводяться до двох ліній, що йдуть одна біля одної. Лінія, по суті, єдина, але з різних позицій ми сприймаємо її по-різному.

Тому у цьому конкретному випадку має місце тотожність (але не «дурна тотожність», яка нічого нам не дає): раціональність держави реалізується через постійне включення-виключення акторів-мереж, а включення-виключення акторів-мереж реалізується завдяки раціональності держави. Нам можуть спробувати заперечити, мовляв, така абстракція, як «правлячий клас», прагне до постійної стабільності, підтримки статус-кво й до утримання власної влади за рахунок незмінності того, що заведено називати «державними інституціями». Але якщо змінити аспект, така точка зору буде помилковою. Справа в тому, що підтримка стабільності державного режиму, конкретно визначеного режиму здійснення практик управління населенням, якраз є

постійним виключенням нових акторів-мереж, які неминуче виникають у зв'язку з тим, що суспільство — нестабільна збірка, нехай і менш абстрактна, ніж держава, але далеко не щось конкретне і викристалізоване. Єретики, вчені, революціонери, неадекватні (або, навпаки, дуже адекватні) управлінці, соціальні філософи, релігійні діячі, аж до терористів і клерків¹¹ — ті з них, хто вступає в конфлікт з чинним порядком речей, всі ті, хто не належить одностороннім чином до певної групи, стають перед вибором: спробувати перебудувати збірку або бути з неї виключеними тим чи тим чином.

Причому діють тут не стільки самі суб'єкти, стільки об'єкти різного рівня матеріальності, або ж продукти їхньої діяльності: від наслідків злочинних дій терористів (які 11 вересня 2001 привели до чергової перезбірки світової системи безпеки), аж до теорії Галілея за його часів та її наслідків у далекій перспективі. Коли-небудь ми скажемо, що діяльність професора С. Стратинга та його асистента К. Бекера¹² призвела до кардинальної перезбірки світової економіки XXI — XXII сторіч: рано чи пізно такий об'єкт, як електромобіль, остаточно витіснить двигуни внутрішнього згоряння, у зв'язку з чим такий компонент збірки, яку ми іменуємо «світовою економікою», як нафта, буде знецінений (або, як мінімум, позбавлений своїх ключових позицій). Що, у свою чергу, означатиме економічний крах держав, критично залежних від експорту нафти. Але для того, щоб це відбулося, необхідні, в свою чергу, інші актори-мережі, на зразок, наприклад, переходу світової економіки¹³ на ресурсно-орієнтовану. Найближчим часом, як стає очевидно, такого роду перезбірки очікувати не слід, але в довгостроковій перспективі це здається неминучим. Повертаючись до питання про «стабільність» держави, резюмуємо: підтримання цілісної та монолітної структури держави являє собою постійне виключення акторів-мереж, які порушують цю незмінність, акторами-мережами, що підтримують її. Таким чином, у наявності якась боротьба сил, активних та реактивних¹⁴, які взаємно переходять

¹¹ Одним із таких «клерків» свого часу став Альберт Айнштайн.

¹² Голландські вчені, які 1835 року створили перший прототип електромобіля.

¹³ І в цьому випадку термін «економіка» повертає собі значення, яке він мав у Стародавній Греції, — «засіб ведення господарства».

¹⁴ Поняття «активного та реактивного», на нашу думку, найкраще подано у праці Ж. Дельоза, присвяченій Ф. Ніцше: «З одного боку, очевидно, що у кожній дії присутне ствердження, а заперечення — у кожній реакції. Але, з іншого боку, дія та реакція часто постають як засоби або інструменти волі до влади, яка стверджує або ж заперечує: реактивні сили, інструменти нігілізму. З третього ж боку, дія та реакція потребують ствердження і в запереченні як в тому, що їх перевершує, але є необхідним для здійснення ними їхніх власних цілей. Нарешті, за більш глибокого розгляду, затвердження та заперечення виходять за межі дії та реакції, оскільки вони суть безпосередні якості становлення самого по собі: ствердження є не дія, але — влада активного становлення, активного становлення як такого; заперечення не просто реакція, але — реактивне становлення. Все виглядає так, немовби затвердження та заперечення одночасно іманентні і трансцендентні стосовно дії та реакції; вони утворюють ланцюжок становлен-

одна в одну, свого роду діалектика затвердження окремих акторів-мереж як реальних сил, груп та процесів, і заперечення як пригнічення інших акторів-мереж, виключення їх зі збірок або насильницького включення в інші збірки та групи. Все це відбувається у процесі розгортання того, що заведено іменувати «соціальними відносинами».

Важливо побачити загальний момент, притаманний як Латуру, так і Фуко: для них не існує опозиції між природою та культурою, суб'єктом та об'єктом тощо, але це не «канонічне» руйнування бінарних опозицій, властиве пост-модерністським філософам. Дихотомія все ж має місце, але це — дихотомія включеного в дію та виключеного з неї. Актори-мережі діють або бездіють, і в цьому вся різниця. Щось ми здатні схоплювати саме тому, що воно проявляється, а те, що приховано, незалежно, в чому воно приховується для нас, — у фізичних законах, невідомих науці, в потенційних соціальних відносинах, яких немає (але які можливі), — не може бути предметом дослідження до того моменту, доки воно не явлене нам у тому чи тому вигляді (чуттєві дані, логічно можливий образ, виведений в рамках теоретичних прогнозів, науковий факт тощо). У цьому, до речі, і проявляється «ніцшеанський» характер теорій Фуко і Латура. Для Ніцше боротьба активних та реактивних сил (згаданих вище) є, по суті, боротьбою за сцену, за право самопрезентації (або репрезентації інших). Ті сили, які беруть гору в певний момент, на час утворюють свого роду «поле метастабільності», що являє собою зв'язку збірок, доступну оку спостерігача. Ця зв'язка впливає на залучення в ці збірки актора-мережі. Ніцшеанська соціологія — це спроба розглянути все «в чистому вигляді», нібито на плоскій поверхні, як щось, явлене нам у замкненому самореферентному колі (або, радше, у ризомі) зв'язків між різного роду збірками. Такою, по суті, є фукольдіанська мікрофізика влади.

Різницю між підходами (методологіями і самими епістемологічними установками) у стандартній соціальній теорії і фукольдіанській / АМТ можна продемонструвати, проаналізувавши конкретну ситуацію, а саме — злочин та його соціологічну інтерпретацію. Проведемо уявний експеримент. Уявимо, що хтось скоїв ірраціональне (особливо жорстоке) вбивство. Підозрюваного затримано, і, через шерек свідчень, його визнано винним. Ним виявився член закритої релігійної секти, яка живе десь в Америці. Про секту мало відомо, оскільки вона не контактує з навколишнім світом, ізольована як технологічно (у жителів громади немає транспортних засобів), так і географічно (вона розташована десь у горах). Відомо лише, що секта є відгалуженням християнства. Типове пояснення з позицій лівої критики могло б прозвучати так: секта як перетворена форма суспільної свідомості спотворила світогляд людини і, внаслідок деструктивних імперативів у своїх до-

ня разом із мережами сил» [Дельоз, 2003: с. 128–129]. Саме цей «ланцюжок становлення» як спосіб здійснення практик окремих соціальних збірок наявний у соціології Латура та соціальній теорії Фуко.

гматах, довела її до ірраціонального вбивства. Ми можемо спостерігати приклади діяльності подібних сект упродовж людської історії: масові самогубства, придушення особистості, ритуальні вбивства, фінансові махінації, наркаторгівля тощо. Таким може бути первинний фрейм, ґрунтований на повідомленні: «Член релігійної секти жорстоко вбив людину». Але розслідування йде далі, і ми дізнаємося про нові дані: вбивця від народження був психічно хворим на генетичному рівні. Це дуже сильна людина, яка є, на жаль, розумово неповноцінною. Чоловік утік із поселення і скоїв цей злочин, ніхто не зумів його вчасно зупинити і проконтролювати. Крім того, стає відомо, що жителі поселення, за винятком конкретно цієї людини, яка, власне, не винна у своїх проблемах, насправді доброзичливі, миролюбні і ніколи нікому не бажають зла, включаючи супротивників по вірі.

Вину покладають на батьків, які вчасно не виявили проблеми в розвитку сина, а якщо виявили — не вжили ніяких заходів: не звернулися до лікарні, не поставили на облік тощо. Можливо, вважає соціолог, це вплив світогляду секти — залишати поселення суворо заборонено. Можливо, справа в забороні на транспортні засоби. Але ж можна дійти пішки! Ми отримуємо нові дані: мати вбивці померла при пологах, а батько, працюючи на каменоломні, пошкодив хребет і нездатний пересуватися. За всього бажання батько не зміг би доставити сина в місто (а він, як стає ясно потім, бажав). Значить, батько хотів, але фізично не міг допомогти своєму синові, хоча певні варіанти допомоги й існували. Можливо, винна громада, яка сама не зробила нічого для того, щоб допомогти синові свого побратима? Досить вигідне пояснення, і на цьому більшість соціологів із почуттям виконаного обов'язку закриває блокнот, задовольнившись «тривалим шляхом», який було пройдено.

Але подальші дослідження вказали на наступне: вбивця не визнавав нікого, крім власного батька. У селі проблем він не створював тому, що нормально взаємодіяв з навколишніми, за наявності батька поруч або, як мінімум, «десь неподалік». Варто ж було сторонньому почати з ним контактувати (за відсутності візуального контакту з батьком), як чоловік починав панікувати, лякатися і тікати — або з метою знайти батька, або бігти в пошуках укриття. Власне, саме в одному з таких випадків чоловік і втік, скоївши вбивство. Його когнітивна ніша, свідомість людини, яка страждає психічним захворюванням, була заповнена певним типом людей: вони були одягнені в певний одяг (як часто заведено у представників малих релігійних течій), їхні обличчя були знайомі йому від народження (за винятком рідкісних новонароджених), які зустрічалися йому вже в натовпі знайомих облич, вони були, крім того, поєднані (отілеснені) з єдиним життєвим середовищем, яке було йому відоме — із поселенням. Саме тому незнайому людину він розглядав як загрозу. Ті ж, хто міг би теоретично піти у «зовнішній світ» і розповісти уряду штату про свого проблемного співмешканця, були задіяні в догляді за добробутом поселення та за літніми людьми (яких, за даними перепису, було в рази більше, ніж молоді). Крім того, чоловік не створював

проблем оточенню. Покинути ж поселення означало бути назавжди відлученим від секти. Можна зрозуміти батька, готового на все заради сина, включаючи відлучення, але не можна, звичайно, звинувачувати інших в небажанні втратити зв'язок із рідною оселею заради Іншого. Адже ми ж, врешті-решт, живемо в суспільстві, в якому самопожертва не є об'єктом цивільного чи кримінального права — ця дія є опційною. Далеко не кожен член так званого громадянського суспільства сучасних демократичних держав буде готовий допомогти ближньому, якщо це означатиме позбавлення власних прав, свобод, оселі, близьких людей тощо, але це — не вина конкретної соціальної збірки, а наша природа, підкріплена соціальним і біологічним інстинктами самозбереження.

Розглянемо всю ситуацію лаконічніше, використовуючи термінологію Фуко і Латура. Соціологічне дослідження ситуації («хто винен? де першопричина?») в рамках фукольдіанського аналізу або АМТ являє собою свого роду величезну зв'язку ключів, серед яких ми добираємо той, що підходить для конкретно взятого замка. Більшість з них, як здається, підходить, але вони все ж є не тими — вони роблять один оберт, зупиняючись на цьому (а нам відомо, що замок відкриється лише після двох обертів). При цьому мить тому ми були готові оголосити, що знайшли потрібний ключ. Фактично «канонічні» соціологічні теорії зупиняються на першому оберті. Для них достатньою є наявність певних даних, які вказують на правильність інтерпретації ситуації з погляду вихідних положень самої теорії: остання, займаючись інтерпретацією, ніколи не страждає від «надлишку даних». Достатньо того, щоб факти **A**, **B** і **C** доводили слушність того, що подія сталася саме в зв'язку з тими чинниками, які вказано в теорії як першопричини, щоб визнати інтерпретацію правильною. Певний же факт **X** або визнають несуттєвим (бо у базовому фундаменті теорії факти типу «**X**» визнано несуттєвими), або ігнорують без достатніх на те підстав. Інша теорія може враховувати **X** і **C**, але заперечувати **A** і **B**. І так далі, скільки дозволить комбінаторика. Але подібні теорії, як правило, не встановлюють зв'язків, відносин між абсолютно всіма фактами, включаючи «несуттєві» (як з точки зору «здорового глузду», так і з позицій теорії, в рамках якої проводять дослідження). Саме тому ми ще на початку статті вказували на важливість усіх зв'язків.

В рамках соціології Фуко / Латура «перебирати ключі» означає підганяти існуючі збірки, всі збірки, які можна враховувати, до ситуації в спробі правильно її проінтерпретувати. Спочатку у нас є лише одна збірка: релігійна секта як причина вбивства. Потім входить новий актор-мережа — генетичне захворювання, яке й призвело до певного стану психіки. Це і є той самий актор-не-людина, щось діяльне, конкретна проявлена сила, яка не є суб'єктом. Ген — частина середовища, елемент внутрішньої конституції тіла, його слід тягнеться на мільйони років у минуле, він є також об'єктом дослідження біології та генетики. Але тут і зараз — це актор-мережа у соціальній ситуації. Збірка «громада» відходить на другий план як щось не-

суттєве, коли ми дізнаємося, що зв'язку між генами вбивці та громадою просто немає — вони «не резонують на одній частоті», не зумовлюють взаємно одне одного. «Громада», звичайно ж, випромінює певну владу, але це м'яка влада, яка нездатна була призвести цю конкретну людину до вбивства. З'являється збірка «сім'я»: владу сім'ї часто розглядають як чинник каузальності злочинної діяльності. У цьому випадку влада сім'ї знов-таки несуттєва. Але суттєвим є характер діяльності єдиного члена сім'ї вбивці, батька, і ще один не-людський актор-мережа — природа людини і навколишнє середовище, сума яких призвела до каліцтва конкретно взятої людини. Саме цей актор-мережа є силою, що тримає людину біля ліжка (інвалідного крісла) і не дає їй врятувати сина.

Можна звинуватити предків цієї громади в ізолюваності від суспільства, але можна рівною мірою, допустивши те, що громада не покинула своєї долини, якби буквально у кількох кілометрах від неї знаходилось місто, звинуватити «зовнішній світ», місто, в тому, що останнє не розрослося у бік громади. Крім того, невідомо до кінця, з яких причин переселилися предки членів громади, якщо, скажімо, взяти до уваги факт, що релігійною сектою громада є всього двісті років, а існує — вже близько чотирьохсот. Отже, перший актор-мережа: «погані гени» і «фізичні проблеми батька». Чи не є цей актор-мережа єдиним? Дехто може сказати, що він є єдиним, причому в такому значенні: «Ми у всьому розібралися, ми зрозуміли урок, треба копати, треба виносити за дужки, треба докопуватися до причини». Але для Фуко важливим є не тільки і не стільки пошук причини, скільки репрезентація, панорама, генеалогія та археологія як живопис соціального. Важливо зобразити всі моменти, навіть ті, які не були безпосередньо причиною вбивства, звести всі факти, які дали місце цій конкретній трагічній події: а це і такий актор-мережа, як середовище загалом, у тому вигляді, в якому воно існує, і навіть «дорога жертви». Йдеться, звичайно ж, не про вину жертви і не про те, що її «дорога» є причиною. Дорога жертви — актор-мережа іншого порядку, порядку, який зазвичай ігнорують, але в соціології Фуко і Латура якраз враховують. Це, висловлюючись мовою раннього Л. Вітгенштайна, «те, що має місце». Ця дорога, саме така, яка вона є, мала місце. Саме тому трагічна подія і сталась. Існували активний чинник (збірка «захворювання» — «фізичні проблеми батька») і шеріг інтерпасивних акторів-мереж, фактів, незалежних один від одного, процесів, байдужих до поєднання, свого роду реактивних сил (не будь активного вторгнення, нападу на людину з боку невірноваженого чоловіка, не відбулося б і вбивства, і нерозумно гадати, що сталося б і чи сталося б щось узагалі). Склад середовища ¹⁵,

¹⁵ «Середовище» у даному випадку розуміють як концепт *affordance* («дане у сприйнятих стимулах із навколишнього світу») філософа Дж.Дж. Гібсона, на противагу «фізичному простору» як такому. У феноменології аналогом цього терміна є «життєвий світ» або «навколишній світ», згідно з Е. Гусерлем та Я. фон Ікскюлем.

маршрут людини, яка стала жертвою вбивці, можна розглядати як свого роду операційно замкнені системи, які відділені від світу власною буттевістю, але які при цьому також поєднані зі світом на рівні структурного сполучення — в будь-який момент їх можна підігнати одне до одного, утворивши нову подію, зробити їх підключеними до іншої мережі, яка виникає у короткий та напружений момент (акт вбивства) і одразу розпадається. При цьому, що очевидно, вбивця не є причиною своїх власних дій, оскільки не є він і однозначною причиною всього акту: має місце саме поєднання неоднорідних та несумірних один з одним акторів-мереж, деякі з яких — активні, інші — реактивні (чи активні якісно по-іншому). Короткочасне з'єднання, пучок зв'язків, який розпадається буквально через мить після трагічної події. Таким чином, можна стверджувати про те, що ситуація складена не лише з патернів, окреслених соціальною теорією: вона не вкорінена виключно в соціальному як такому — це свого роду гібрид — сили «випромінюються» звідусіль: з біологічного, з топологічного, з фізичного просторів. Саме це Фуко називав мікрофізикою влади — будь-які структури, в рамках яких відбувається дія, які, як мінімум побічно, беруть участь у дії, в будь-який момент можуть стати чинниками, завдяки яким та чи та подія має місце. В інших же випадках першочергові (з точки зору тієї чи тієї теорії) чинники можуть у будь-який момент відійти на другий план.

Результати викладеного дослідження ведуть до низки висновків. Витоки акторно-мережевої теорії слід шукати не лише в переосмисленні реалізму та реїзму чи філософії Жюльєн Дельоза. Вплив політичної філософії Мішеля Фуко, головні положення якої розгорнуто в лекціях філософа, на онтологію Бруно Латура та епістемологічні засновки його соціальної теорії є безперечним. Фактично генеалогія соціального у Латура є розгортанням соціальної теорії Фуко. Ідеї Фуко щодо генеалогії влади, а також сам концепт «збірок», який має місце у концептуальній базисі Латура, передували як акторно-мережеві теорії, так і сучасній об'єктно-орієнтованій онтології, яка є безпосереднім продовженням теорії соціального Бруно Латура з екстраполяцією цієї теорії на світ як такий. В обох випадках ми маємо справи з підвалинами того, що можна схарактеризувати як «нелінійну» соціологію, яка при цьому відрізняється як від структурної антропології, так і від «розуміючого» підходу у соціальних науках: розуміння та структура є тут лише елементами складної системи збірок, взаємовпливів, дифузних процесів, а дослідження суспільства як на ідеографічному, так і на номотетичному (чи, радше, квазіномотетичному) епістемічних рівнях вимагають включення всіх можливих чинників та відносин, які мають місце у «субстанції» соціального. На відміну від більшості соціальних теорій, два нариси соціальних теорій Латура та Фуко вимагають відмовитись від вертикальної ієрархії у розгляді чинників, які детермінують поступ суспільства.

ДЖЕРЕЛА

- Гибсон, Дж.Дж. (1988). *Экологический подход к зрительному восприятию*. Москва: Прогресс.
- Делёз, Ж. (2003). *Ницше и философия*. Москва: Ad Marginem.
- Латур, Б. (2006). *Нового времени не было. Эссе по симметричной антропологии*. Санкт-Петербург: Изд-во Европейск. ун-та в Санкт-Петербурге.
- Латур, Б. (2015). *Пастер: Война и мир микробов, с приложением «Несводимого»*. Санкт-Петербург: Изд-во Европейск. ун-та в Санкт-Петербурге.
- Латур, Б. (2014). *Пересборка социального: введение в акторно-сетевую теорию*. Москва: Высшая школа экономики.
- Фуко, М. (2012). *Археология знания*. Санкт-Петербург: ИЦ «Гуманитарная академия».
- Фуко, М. (2011). *Безопасность, территория, население: Курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1977–1978 учебном году*. Санкт-Петербург: Наука.
- Фуко, М. (2005). *Интеллектуалы и власть: Избранные политические статьи, выступления и интервью. Часть 2*. Москва: Праксис.
- Фуко, М. (2016). *Лекции о «Воле к знанию» с приложением «Знание Эдипа»: Курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1970–1971 учебном году*. Санкт-Петербург: Наука.
- Фуко, М. (2014). *Мужество истины. Управление собой и другими II: Курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1983–1984 учебном году*. Санкт-Петербург: Наука.
- Фуко, М. (1999). *Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы*. Москва: Ad Marginem.
- Фуко, М. (2007). *Психиатрическая власть: Курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1973–1974 учебном году*. Санкт-Петербург: Наука.
- Фуко, М. (2005). *Ранние работы*. Санкт-Петербург: Владимир Даль.
- Фуко, М. (2010). *Рождение биополитики: Курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1978–1979 учебном году*. Санкт-Петербург: Наука.
- Фуко, М. (1994). *Слова и вещи*. Санкт-Петербург: А-сэд.
- Foucault, M. (1984). «What is Enlightenment?» In: *The Foucault Reader*, ed. by P. Rabinow (p. 32–50). New York: Pantheon Books.
- Latour, B. (2013). *An Inquiry into Modes of Existence: An Anthropology of the Moderns*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Latour, B. (2014). *On Some Affects of Capitalism: Lecture given at the Royal Academy, Copenhagen*. [Электронне джерело]. Режим доступу: <http://www.bruno-latour.fr/sites/default/files/136-AFFECTS-OF-K-COPENHAGUE.pdf>.
- Latour, B. (2008). When things strike back: a possible contribution of «science studies» to the social sciences. In: *The British Journal of Sociology*, vol. 51, iss. 1. [Электронне джерело]. Режим доступу: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1468-4446.2000.00107.x/pdf#>.
- Latour, B. (1992). Where are the missing masses? The sociology of a few mundane artifacts (p. 225–258). In: *Shaping technology/building society: studies in sociotechnical change*. Cambridge, Massachusetts.

Статтю одержано 12.02.2016

REFERENCES

- Deleuze, G. (2003). *Nitsshe i filosofiya* [Nietzsche and philosophy]. Moskva: Ad Marginem,
- Foucault, M. (2012). *Arheologiya znaniya* [Archaeology of knowledge], Sankt-Peterburg: ITS «Gumanitarnaya akademiya».
- Foucault, M. (2011). *Bezopasnost, territoriya, naselenie. Kurs lektсий, pročitannyih v Kollezh de Frans v 1977–1978 uchebnom godu* [Security, Territory, Population: Lectures course, read in Collège de France in years 1977–1978]. Sankt-Peterburg: Nauka.
- Foucault, M. (2005). *Intellektualyi i vlast: Izbrannyie politicheskie stati, vyistupleniya i intervyyu. Chast 2* [Intellectuals and power: The selected political papers, speeches and interviews]. Moskva: Praksis.

- Foucault, M. (2014). *Muzhestvo istinyi. Upravlenie soboy i drugimi II. Kurs lektsiy, pročitannyih v Kollezhe de Frans v 1983-1984 uchebnom godu* [The Courage of Truth: Lectures course, read in Collège de France in years 1983-1984]. Sankt-Peterburg: Nauka.
- Foucault, M. (1999). *Nadzirat i nakazyivat. Rozhdenie tyurmyi* [Discipline and punish: the birth of prison]. Moskva: Ad Marginem.
- Foucault, M. (2007). *Psichiatricheskaya vlast: Kurs lektsiy, pročitannyih v Kollezhe de Frans v 1973 — 1974 uchebnom godu* [Psychiatric Power: Lectures course, read in Collège de France in years 1973 — 1974]. Sankt-Peterburg: Nauka.
- Foucault, M. (2015). *Rannie raboty* [Early works]. Sankt-Peterburg: Vladimir Dal.
- Foucault, M. (2010). *Rozhdenie biopolitiki. Kurs lektsiy, pročitannyih v Kollezhe de Frans v 1978 — 1979 uchebnom godu* [The Birth of Biopolitics: Lectures course, read in Collège de France in years 1978-1979]. Sankt-Peterburg, Nauka.
- Foucault, M. (1994). *Slova i veschi* [The order of things]. Sankt-Peterburg, A-cad.
- Foucault, M. (1984). What is Enlightenment? In: *The Foucault Reader*, ed. by Paul Rabinow (p. 32–50). New York: Pantheon Books.
- Gibson, J.J. (1988). *Ekologicheskii podhod k zritelnomu vospriyatiyu* [Ecological approach to visual perception]. Moskva: Progress.
- Latour, B. (2013). *An Inquiry into Modes of Existence: An Anthropology of the Moderns*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Latour, B. (2006). *Novogo Vremeni ne bylo. Esse po simmetrichnoy antropologii* [We have never been Modern: An essay on symmetrical anthropology]. Sankt-Peterburg: Izdatelstvo Evropeyskogo universiteta v Sankt-Peterburge.
- Latour, B. (2014). *On Some Affects of Capitalism. Lecture given at the Royal Academy*, Copenhagen. [Електронне джерело]. Режим доступу: <http://www.bruno-latour.fr/sites/default/files/136-AFFECTS-OF-K-COPENHAGUE.pdf>
- Latour, B. (2014). *Peresborka sotsialnogo: vvedenie v aktorno-setevuyu teoriyu* [Reassembling the social: an introduction to Actor–network theory]. Moskva: Vysshaya shkola ekonomiki.
- Latour, B. (2008). When things strike back: a possible contribution of ‘science studies’ to the social sciences. In: *The British Journal of Sociology*, vol. 51, iss. 1, . [Електронне джерело]. Режим доступу: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1468-4446.2000.00107.x/pdf#>.
- Latour, B. (1992). Where are the missing masses? The sociology of a few mundane artifacts. In: *Shaping technology / building society: studies in sociotechnical change* (p. 225–258). Cambridge, Massachusetts.

Received 12.02.2016

ФУКО І ЛАТУР: ДВА НАРИСИ СОЦІАЛЬНОЇ ТЕОРІЇ

У статті проводиться дослідження акторно-мережевої теорії Бруно Латура та соціальної теорії Мішеля Фуко. В основі даного дослідження лежить компаративний аналіз обох соціальних теорій в дискурсі сучасних соціогуманітарних досліджень. Відмічається схожість обох соціальних теорій та конституюється історична спадковість теорії Латура відносно теорії Фуко. Констатується принципова «незавершеність» і відкритість проектів Фуко та Латура щодо змін, а також обґрунтовується їх практична перевага перед іншими сучасними соціальними теоріями. До числа переваг відноситься як сам факт «відкритості» теорій до творчих змін та постійної перебудови, так і принципово відмінний підхід, який включає елімінацію позиції «вченого-метаспостерігача», на противагу якому виноситься ствердження «вченого,

який іде за дійовими особами». Автор дотримується точки зору, згідно з якою практичне використання теорій Фуко та Латура є можливим в рамках їх синтезу (де ідеї Латура являють собою концептуальну кристалізацію ідей Фуко, у той час, як останні являють свого роду конкретизуюче розгортання загальних концептуальних схем Латура). Для ілюстрації того, як діють соціальні теорії Латура та Фуко у конкретних дослідженнях, проводиться уявний експеримент, який має відношення як до соціальної теорії, так і до кримінології, на основі чого аналізується підхід до вивчення подібних ситуацій у сучасних соціальних теоріях, які базуються на «жорсткій ієрархії», та «гнучкий» підхід, який пропонує акторно-мережева теорія.

Ключові слова: акторно-мережева теорія, біополітика, управління, збірка, археологія, генеалогія, Латур, Фуко, соціальна теорія

Mstyslav Kazakov

FOUCAULT AND LATOUR: TWO OUTLINES OF SOCIAL THEORY

The paper is dedicated to the study of actor-network theory of Bruno Latour and social theory of Michel Foucault. The research is based on the comparative analysis of both theories in the discourse of modern socio-humanitarian studies. The resemblance of both social theories, as well as historical succession of Latour's theory (from Foucault's) is noted. The author also constitutes principal "incompleteness", the openness of Foucault's and Latour's projects to changes, and tries to demonstrate their advantage in comparison with other social theories. The fact of "openness" is seen as one of the advantages, as well as fundamentally different approach to research that is based on elimination of "meta-observing scientist" position and constitution of "the scientist who goes after the actors". The author holds the position, according to which the practical use of the both theories may be productive in case of their synthesis (in which Latour's ideas represent the conceptual crystallization of Foucault's ideas, meanwhile, the ideas of Foucault can be seen as a sort of concretizing deployment of Latour's general conceptual schemes). The demonstration of Foucault's and Latour's social theories "in action" is based on thought experiment which is related to the social theory, as well as to criminology. On the basis of modeled situation the author analyzes the approach to studying such situations in modern social theories that are based on 'strict' hierarchy, comparing this approach to the one, which is proposed by the actor-network theory and presented as 'flexible' approach.

Keywords: actor-network theory, biopolitics, governmentality, association, archaeology, genealogy, Foucault, Latour, social theory

Казаків, Мстислав — кандидат філософських наук, викладач кафедри філософії, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут». Сфера дослідницьких інтересів — епістемологія, філософія науки, філософія свідомості, моральна філософія, акторно-мережева теорія, формальна соціологія, філософська думка Мішеля Фуко.

Kazakov, Mstyslav — candidate of sciences in philosophy, lecturer of the Department of Philosophy, National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute". Research interests: epistemology, philosophy of science, philosophy of consciousness, moral philosophy, actor-network theory, formal sociology, Michel Foucault's philosophic thought.

*Oleh
Bilyi*

UDC 342.7; 316.4

LEGITIMACY AND VIOLENCE (On the Imaginary of Political Power)¹

Ever since Max Weber formulated the notion of *legitimate order*, it has been generally acknowledged, that legitimation means society's acceptance of the ways it is governed through the laws enforced by the ruling regime or political power, while the basis for maintaining and strengthening of this acceptance is provided by the enterprise of ruling political domination founded on rationally organized violence. The ideal types of rulers so eloquently described by Weber became the staples of all subsequent discussions about the nature of political legitimation. These types include: the old type of the patrimonial prince consecrated by the importance of his ancient ancestry; the authority possessing an uncommon personal gift or the so-called charismatic leader; and, finally, the state official whose dominance relies on a legally binding foundation (*Satzung*) and rationally created rules [Weber, 1990: p. 646-647]. However, a reasonable question arises here — what part of society and what kind of collectivity are supposed to make the process of legitimation successful and effective? Would it be enough if, for example, only a small group within the political establishment, or a narrow circle of the political regime's counteractants recognize its legitimacy in order to uphold the continued existence of a particular configuration of political power? Would it be possible to

© O. BILYI,
2017

¹ The article is a part of the book "The Will to Identity. State Building and the Strategies of Legitimation" that has just been printed in the Publishing House "Akademperiodyka", NAS of Ukraine.

limit the strategy of recognition to economic reasons, fear of punishment, the search for existential comfort (by striving to achieve a higher social status within the top ranks in the system of political domination, as stipulated by Weber) or to the libidinous chimeras arising as a result of the public's search for the ideal type of the father, the mother, or the sex partner in political representatives of power, with all the corresponding implications of such process of substitution?

To answer these questions, I believe, one should start with clarifying the ontological foundations of the actions by the leading social actors who enter into symbolic interaction when the process of legitimation unfolds. Indeed, it is evident that their roles here are different. A fundamental characteristic of these foundations was described by Emanuel Levinas who believed that the essential prerequisite for any government is its capacity to influence the independent reality of human will while facing the absolute resistance by the reality of an entirely different order. Hence, there arises the need to influence the independent reality corresponding to the will that emerges as the object of such governing [Levinas, 1994].

However, the subdual of this independent reality to the subject of governing is impossible without its proper adjustment — the action which has, in my opinion, a mythological origin. Legitimation proceeds through a rational assessment of a myth as well as through the ability to maintain the myth as a basis for generating belief in the validity of the governed subject and his/her actions. In this case, we are dealing with the projective function of imagination. During the process of legitimation, the consciousness of the subdued individual makes a permanent axiological choice that becomes fixed in such legitimizing stratagems as the divine origin of monarchical sovereignty, the inalienability of human rights, the principle of separation of powers, the chosenness of a nation, etc. In its turn, the axiological choice first causes the appearance of imaginary political institutions that later become the real and formal ones which then proceed to enforce beliefs by creating the effect of evidentiality. However, if, according to Levinas, the ontological ground of the process of governing is the independent reality, then the ontological ground of the actions by the governed subject is the desire to expand the realm of security for individuals or social groups. At the same time, both sides in this game of legitimation act accordingly to rationally-based, even if mythological, thinking.

Here — if one follows the Weberian types of rationality — it is necessary to distinguish between the formal and material legitimacies. The first is founded on the strength or effectiveness of the government and its institutions, while the second is based on the publicly sanctioned values which are implemented by a power that has the reputation of being legitimate. As a rule, philosophical discussions very rarely take into account even a possibility of such distinction. Instead, a dangerous confusion is often made — namely, the identification of legitimacy with legality. From this confusion, a number of myths are born, including the one of the rule-of-law state. Historically, there were a number of examples when adopting this myth led societies, countries and the world in general to disastrous consequences — such as the collapse of Germany's Weimar Republic and the Nazis'

rise to power. It is known that the latter took place within the legal framework provided by the Weimar Constitution which gave the President an exclusive right to express confidence in and to appoint the chancellor with no prior approval by the parliamentary majority. This right made it possible for a series of machinations aimed at influencing the opinion of the top military officials, industrialists, land-owners and bankers who in turn persuaded President Hindenburg to opt for Hitler. In fact, Hitler simply parasitized on the manic devotion of the Weimar Republic's social-democratic governments to legalistic procedures while relying on «the Germans' dream of synthesis» (Dahrendorf), their adoration of the *Rechtsstaat*, and the centuries-old legitimacy of the state as a sacralized value. The Nazi leader believed that the Weimar Constitution is only a space for power struggle rather than a goal, and — even less so — a sacrosanct national value. The legal takeover of the state institutions was regarded by Hitler as a means to turn the National Socialist Party into a decisive power factor. Through the acquisition of the constitutional right, the future dictator planned a radical reshaping of the German political system [Benteli, 1996: p. 250, 252, 254, 255]. For the first time in European history, the 1933 success of Hitler revealed a fundamental vulnerability of representative democracy which underscores the risks and dangers arising from the cult of legalistic procedures.

The acceptance/recognition of a symbolic order — put forth either by a leader or by an institution — is a key point in the process of any legitimation. In addition, every acceptance / recognition is always associated with the risks involved in human choice and with some element of fiction. At issue here is the emergence of the symbolic order which founds the functioning of social institutions, transforms the individual into the determined social subject, and provides for the intangibility of the reality and the social order. However, the symbolic order does not necessarily envisage coherent acceptance of its principles. What can be the nature of interpretation of such symbolic order? One of the most authoritative answers to this question is Charles Taylor's concept of the so-called “policy of recognition”.

What is actually a policy of recognition? In the context of Charles Taylor's works, a policy of recognition is essentially a consequence of the transition from a hierarchical society to a society governed by the principle of common/general citizenship as a regulative ideal. At the same time, if one follows Taylor's logic, the policy of recognition is aimed at identifying and establishing our identity through dialogue. However, in the light of Taylor's theory, dialogue represents only one kind of communicative action and exchange. Therefore, in this context, recognition is a responsible and voluntary acceptance of an identification proposition by one of the partners in dialogue.

This leaves unspecified the causes and motives of such recognition as well as its stability and durability. Most of all, this applies to the political dimension in the recognition of identities and the status of political actors. The problem is that dialogue does not represent an entirely voluntary exchange of values aimed exclusively at mutual understanding. Dialogue's meaning is not exhausted by either the

initiation of collective and separated significance or by the clash of interpretations. Dialogue actually represents a rational form of a wide range of relationships, such as those of communication as well as those of domination and those arising in the course of strategic action. This is why analyzing dialogue exclusively from the viewpoint of its inner communicative rationality is insufficient. Establishing dialogue is usually made possible through the antagonism of participating strategies which is indicated by the pathos of objections characteristic of any dialogue. Therefore, the question arises as to the nature of the main incentive for recognition and eventual legitimation of identification initiatives. In my view, this incentive is represented by the primal asymmetry of dialogue as such. The nature of this asymmetry lies in the ability to exercise power only in regard to free subjects whose freedom provokes appellation and necessitates the need for establishment of a social contract which makes it possible for asymmetry to be maintained or modified.

The asymmetry in the relations of domination is embodied or, one can say, crystallized in institutions. It is precisely institutions (the legal, family, and cultural ones) that constitute the paradigmatic space within which the relations of domination can be established. Undoubtedly, state institutions play a decisive role here, as they reflect the continuity of identification assemblages and the legal heritage of particular cultures. For example, one can see how, despite the demonstrative institutionalization of the US ethno-cultural minorities' activities, the state institutions still dominate in the country relying on the Anglo-Saxon tradition of precedent law, the prior history of conquests and victories, and the English language. It is hard for one to imagine that the ethnic and cultural diversity in the US can undermine the foundations which support the state institutions of this country.

Given the fact that the modern state increasingly consolidates its control over relations of domination, or would be more correct to refer to what is called the politics of recognition as a strategy of governance. Politics of recognition is unable to eliminate the ground for the deployment of antagonistic strategies because it is namely this ground that constitutes the very core of political legitimacy.

At the same time, formation of legal safeguards against the aggravation of antagonisms constitutes the leading narrative of modern Western democracies. This narrative clearly indicates the latent recognition of the other as a free subject whose field of possibilities is structured and determined through justice by power actors who strive to shape the subject's desires, hopes and opinions.

Relations of domination in their concrete manifestations — even when legitimated at the level of institutions — are not stable. On the other hand, every communicative act, every appeal to the partner in dialogue either supports these relations or undermines them. And every consensus is fraught with turning into an escalation of coercion, just as every strategic intent or coercion is rich in relations of domination. Power is fundamentally unable to stabilize itself through a consensus or political legitimacy — instead, it produces knowledge, generates discourse and constitutes a symbolic space within which determined and disciplined sub-

jects are produced (Foucault). The above refers to the subjective normalization of individuals. At the same time, the need for subjective normalization of individuals is motivated by the recognition of the other as a free subject which leads to the structuring and limiting of such subjects' the capacity to independently and reflectively define their own goals and aspirations. Thus, the subject is asked to participate in a complex symbolic legitimation game that transforms freedom into a condition of the exercise of power (Foucault).

Appealing to history has been a common technique widely used in the legitimation game and the rationalization of the imposed myth. This is why the images of history outside the academic sphere always appear as the images of power — one can recall here Walter Benjamin's famous adage that history is always the history of the winners. As a rule, great historical narratives do not invite one to dialogue but rather impose it on one drawing the individual into a vortex of identifications whose function is to define a kind of ballistics of imagination. This is well illustrated by battle for history that appears as a way of controlling the continuity of imagined institutions through legitimization of the image of history serving as a way of legitimizing political power. The most common strategy, the aim of which is to legitimize the image of history, is aggrandizing the winners in the collective memory. Every winner is customarily presented as the example of a successful ruler who always has a blank check for controlling the historical process through a system of options. The winner always creates a privileged history. In this way, the basis is created for the establishment of the institutional system and the symbolic order by the re-enactment of strategic symbols of history that can include personalities, events, signs, and images. For example, it is difficult to imagine the content of the post-Soviet Ukraine's symbolic representations without such figures as Bohdan Khmelnytskyi, Ivan Mazepa, Symon Petliura, Stepan Bandera, and Nestor Makhno as well as without such extraordinary events of the national history as the pronouncement of the Fourth Universal, the Day of unification between WUPR and UPR, the 1991 Declaration of independence, the Orange revolution, etc.

The same is suitable to Russia's restorational programs. For example, during the last sixty years, at least two restorations of the Russian empire's public image have occurred. During the World War II, Stalin introduced military decorations named after such czarist generals as Kutuzov and Suvorov.

Of course, the legitimation game never ends. On the one hand, relations of domination tend to the irreplaceability of the symbolic reality and the social hierarchy. On the other hand, a fundamentally free subject always serves as a pillar for any legitimation structures of power. The habituation of the subject's actions can never be so ideal as to rely on the technologies of surveillance and domination as the only instruments against a radical revision of symbolic codes. This condition can be defined as ironic determination of the subject. The game as such contains coercion, because it implies the acceptance of certain rules. Therefore, the game also contains the potential for violence which can be realized either by changing the rules or by violating them in order to preserve the advantage and initiative.

Given this, maxim of will appears as a tyranny to the one who governs, and as an anarchy to the one who is governed. In the process of their interaction, the will to power, or, in Johan Huizinga's terminology, the "agonal instinct" of *Homo Ludens* is manifested. Deploying his "game-like" concept of culture historically, the Dutch theorist noted the degeneration of political life down to "unprecedented extremes of violence and danger", to the transformation of the principle *pacta sunt servanda* (agreements must be observed) into the principle of *pacta non sunt servanda* (agreements should not be observed), which inevitably leads to social involution, as well as to the transition of society to the level of an archaic culture and to its immersion in the primitive agonal sphere [Huizinga, 1992: p. 113, 120, 235]. The brawls in the Ukrainian Parliament during the key moments of the adoption of legislative acts clearly serve as the examples of such degeneration bearing all the signs of brutal tampering with the legitimation game.

In modern times, ideology became the favorite instrument for the subject of power. Above all, ideology appears as an articulation of symbolic coercion essentially reviving the religious argument in the process of political legitimation of violence.

The twentieth century's history featured the deployment of two types of ideologies — the ideologies which were an integral part of democratic discourse and based on democratic values and the aggressive ideologies which were based on sacralization of racial and class narratives. The adherents of the aggressive ideologies tend to parasitize on democratic procedures (the political practice of National Socialism) or imitate them (the political practice of Bolshevism). In the former case, democratic proceduralism served as a mandatory tool for obtaining power, while in the latter case, it served as a propagandistic tool for a system of totalitarian governing. However, in each of these cases, legitimation is established both at the level of masses' acceptance of the functioning of the established political institutions and the system of governance and at the level of recognition of the appropriateness of their existence by a privileged group of rulers headed by a supreme leader. In terms of political legitimation, the system of governing in Nazi Germany tended to use the nomocratic principle which involved implementation of ideological programs in strict accordance with the law, with the traditions of *Rechtstaat*. However, in the Soviet Union, for the sake of ideological expediency or in the interests of the party bureaucracy, governing could be exercised by imitating the rule of law, violating the declared rights of citizens, taking hostages, using torture to obtain defendants' confessions as well as by persecuting political opponents (dissidents) through the use of the criminal justice system and by public imitation of democracy in general.

Nevertheless, the possibility of dictatorship is originally implicit in the procedures of democratic legitimation themselves. This refers to the way of adopting political decisions through the mechanism of the majority which has always been identified with the procedure of consensus (*Rosanvallion*). The danger of the majority as an institution for adopting decisions has been in the focus of theoretical

debates since the early nineteenth century. Alexis de Tocqueville compared the tyranny of the majority to the French absolutism. Tocqueville even believed that republican despotism — as a likely consequence of government centralization and the tyranny of the majority — could outperform any European absolute monarchy in its intolerance. Noting the risks of democratic regimes slippage into the tyranny of the majority, Tocqueville gladly quoted the musings of Thomas Jefferson, who was, in his opinion, one of the most powerful apostles of democracy. Let us, too, make use of a fragment of the citations: “If a society would exist where the most powerful party was able to gather easily their forces to crush the weakest party, one could assume that, in such a society, anarchy reigns freely — just as it does in the state of nature where the weakest individual has no defence against the largest violence...” [Tocqueville, 1986: p. 389]. Anarchy and calls for the use of violence (physical force) are products of majoritarian despotism — such is Tocqueville’s conclusion from the theoretical and political experience of the founding fathers and from his own socio-political observations of the development of American democracy.

Decision-making by the majority explicitly indicates the coercive nature of this generally recognized democratic mechanism. In all situations, where it operates, there remains the threat of abuse of procedure as well as the threat of turning the mechanism into a machine for voting. The social acceptance as to the recognition of the right of the majority as an institutional solution to conflicts has remained suspended throughout the history of this right’s existence. This «by default» consent thus legalizes procedurally limited coercion. Despite the lack of a clear alternative, the majority’s right in the process of adopting political decisions remains one of the major risks in democratic governance. In particular, the identification of the majority’s decisions with the requirements of general interest leads to the identification of a particular regime’s nature with the terms of its foundation [Rosanvallon, 2009: p. 12].

For example, starting from 2010 the already obvious tendency of Yanukovich regime’s towards authoritarianism is considered legitimate on the grounds that its establishment is associated with the democratic procedural ritual. However, in post-Soviet Ukraine, legitimation loses all its meaning as an institutional regulator of coercion. In fact, the very system of democratic procedures is a kind of virtual reality that arose on the ruins of a grandiose simulacrum. It is worth recalling the Soviet practice of imitation involving “free” elections of one candidate, unanimous adoptions of decisions dictated by the party-bureaucratic elite, etc. The post-Soviet period of solidification of political institutions in Ukraine evidenced a renaissance of both the simulation standard and the coercive methods that were characteristic of the totalitarian state. In this respect, the institution of the President is the most conspicuous one, as the President essentially recreates the ways of governing practiced earlier by the Politburo headed by the Secretary-General. We are dealing here with a kind of constitutional monarchy — but the one without the right to hereditary transfer of the presidency. The President acts in the public sphere through the mechanisms of advertised intimidation of his

subordinates. Such sessions of intimidating pedagogy by way of a “parent bashing” repeatedly turn into the legitimation of a strong and strict leader. However, the verbal warning symbolizing a strict but fair supervisor is addressed primarily to the public, since there is usually no need to resort to the mass media to implement personnel changes. This practice is completely in line with the strategy of governing in the post-Soviet Ukraine representing the main feature of what the Yale scholar Keith Darden identified as the “Blackmail state.” This refers to the promotion of corruption and crime through the use of imperfect and confused legislation that provides those in power with the levers of guaranteed surveillance over the citizens. In fact, blackmail has assumed the role played in totalitarian practices by the comprehensive and constantly orchestrated suspicion of the Soviet citizens in violating ideological taboos whose interpretation was the exclusive right belonging only to the party functionaries. The Blackmail state also exploits the human capacity for self-coercion and operates outside the realm of real justice by expanding the realm of injustice (*unrecht*) which — if one follows Hegel here — refers to the phenomenon’s movement towards its likeness [Hegel, 1990: p. 138]. In this case, likeness represents a simulacrum of justice that presupposes the social subject’s orientation towards a certain type of perception, acceptance, and political sanctioning of the likeness or, in other words, its legitimation.

As was already mentioned, imagined institutions, including the democratic ones, constitute an important part of the process of political legitimation. Democratic institutions are neither born spontaneously as a logical consequence of contemplation and reflection nor do they appear as an epiphenomenon of the political system. Instead, they are established historically, by being created on the basis of freedoms won in struggle. Only when gained and retained freedoms and rights are organizationally consolidated on the foundation of collective autonomy, reverse coercion, i.e., resistance to ruling elites becomes possible. Political legitimation is implemented through the balance of power and the threat of coercion coming both from the police — representing those in power — and from the rebels representing the society’s organized communities.

In this respect, today’s “war of statistics”, or the war of the figures provided by media reports on the protests, can be very indicative. As a rule, in every report generated from within the law enforcement, the figures given appear too low, while the reports coming from the protests’ organizers habitually contain inflated figures. This is why the multi-thousand rallies in the days of the Orange Revolution was none else but an explosion of Ukrainian society’s legitimational potential and the realization of the well-known right to uprising considered by Jean-Jasque Rousseau the cornerstone of the social contract. It was the latent threat of large-scale riots and mass protests rather than quasi-religious ritualism of the shamans of procedural democracy or the moralistic invectives aired by today’s opposition politicians during political talk show that directed the course of the meetings of the Ukrainian Supreme Court and decisive legitimated the progress of the second round of the presidential elections in early 2005.

It was the legitmational conflicts and vicissitudes of the 2004 uprising type that had played the role of a democratic *paideia*, or democratic education of the individual, which, according to Cornelius Castoriadis, is not anything similar to the growing of plants but which is something that should constitute the central object of political concern [Castoriadis, 1996: p. 234]. At the same time, the restoration turn in Ukraine has convincingly confirmed Castoriadis's insight that any attempts to separate the "positive" right from fundamental values, or the beliefs that history would readily produce the individuals capable of forcing the democratic mechanism to function, are completely illusory. Justification of the elections winner's tyranny and, eventually, the recognition of the majority's tyranny are only simplified by the "positive" law and democratic procedure rhetorically magnified outside the context of permanent social conflict and struggle and outside critical evaluation of fundamental values professed by political actors.

However, the following question naturally arises — how can democratic *paideia* be possible in the conditions of the rising tide of insignificancy (Castoriadis), when the clear connection with the electoral procedure, the text of legislative acts and the practices of governance disappears? In my view, the mere presence of formal political institutions holds significant educational potential. One can also mention legitmational inertia of the institutions which functions through the presence in individuals' minds of the authentic, normative and ideal sense of such notions as parliament, electoral law, popular sovereignty, political pluralism, separation of powers, etc. Notwithstanding the distinct simulative component in the practical functioning of political institutions in the post-Soviet society, the very fact of their existence necessitated the principles of communicative action and a possibility of understanding between the conflicting parties. On the one hand, the democratic ritual and procedures serving only for conscious concealment of political intentions constitute is an instrument of discursive violence, a kind of battle simulacrum. On the other hand, however, they are an integral part of all modern republican regimes.

It is clear that democratic *paideia* does not automatically guarantee — not even in the distant future — consolidation of democracy. Like every other game (let us recall that, among many other meanings, the word *paideia* meant a game, or pastime, in ancient Greece), it contains the elements of tension, uncertainty and risk. Moreover, given the fact that the increasing simulation and decline of signification begins to cover not only the realm of political action proper but more and more areas of human activity in general, the threat of loss of connection between the signifier and signified can turn into a total devaluation of society's network of institutions. First, the devaluation is likely to affect the system of secondary and higher education and eventually to completely neutralize the ground which feeds democratic education and formulates the rules of the democratic legitimation. We are witnessing an unprecedented banalization and even sacralization of falsifications (such as "dead souls" voting in the Verkhovna Rada, etc.). Fraud becomes synonymous with special courage, the one of defiance and im-

morality, and is established as a fundamental value of imitative democracy while political representation, according to Jean Baudrillard, turns into a dialectical fiction concealing a mortal battle [Baudrillard, 2000: p. 116].

Today's electoral quasi-sociology plays a significant role as a power factor in the process of political legitimation. Parasitizing on the authoritativeness of the sociology as a science, the propaganda machines of ruling parties have become a weapon of "gentle" terror. One can even talk here about legitimation programming of individuals' minds through digital manipulation. Essentially, methodologies constructed by the advances of theoretical sociology and social psychology have become used as the qualification certificates for fraudulent legitimization of political interests through the endless "blah-blah-blah" of court political analysts, which has become an integral part of political marketing.

In his pioneering article "Public Opinion Does Not Exist", Pierre Bourdieu drew attention to the effects created by the imposition of poll problematics in the interests of political parties, which primarily affects the meaning of the answers and the importance given to the publication of poll results. However, the main effect manifests itself by concealing the real balance of political powers by means of discursive coercion. Bourdieu convincingly argues that "the opinion polls, at present time, is an instrument of political action; its most important function is perhaps to impose the illusion that a public opinion exists, and that it is simply the sum of a number of individual opinions. It imposes the idea for instance that in any given assembly of people there can be found a public opinion, which would be something like the average of all the opinions or the average opinion...the politician who yesterday said 'God is on our side' today says 'Public opinion is on our side' " [Bourdieu, 1993: p. 163]. Sociological data, which is extremely distorted as a result of surveys' processing, becomes sacralized and its dissemination by various centers of different political orientation (most notably, during TV talk shows) sometimes even turn into the chivalry tournaments of fighting for "His Majesty the Prevailing Rate". Thus, pseudo knowledge, which is constituted by combining different discourses in the realm of *doxa*, that is, in the realm of common beliefs, is used for legitimizing the existing hierarchical and bureaucratic structure of power. Quasi-sociology attempts to move the realm of *doxa* into the frame work of an episteme that appears as the assemblage of power and knowledge.

Let us not forget, however, that, in the process of interaction between populace and those in power (mentioned at the beginning of this article), there always exist the independent reality which is opposed to both ideological (in the conditions of totalitarianism) and contemporary (in the conditions of established authoritarianism) quasi-sociological programming of consciousness. Just as scientific communism parasitized on the authority of scientific knowledge as such.

This is why coercion inherent in any particular legitimation model based on some rationality remains insufficient. Instrumental and focused terror remains a necessary addition to legitimational procedures, including the falsified ones, in

the regimes of “imitational” of democracy or electoral authoritarianism. This terror functions through a system of controlled judiciary, police, and agencies of political surveillance.

Terror provides an absolute guarantee for the efficiency of legitimation game played according to the rules imposed by the coryphaeus (in the sense of the leading figure of Plato’s dialogue). In his works, Luhmann pointed to the cases in which unsuccessful socialization and deviation from the “preset” mode of action results in the need for the use of special control methods (namely, brutal force). This primarily refers to the conditions under which institutions are detached from the social reality that created these institutions [Berger, Luckmann, 1995]: p. 104]. However, there are sufficient reasons to assume that, just as institutionalization, the legitimation process itself is a way of curbing the fundamentally independent reality of different and alien violence transformed by its (own?) form. One of the most telling features of the transformed form of violence can be seen in the obligatory address “Your Honor” to the head of any court through which the requirement of voluntary reverence for the authority of the institution manifests itself in personalized subdual serving as part of legitimation coercion.

The effectiveness of political legitimation is also achieved because of individuals’ willingness to back pass to another their own feeling of anxiety constituted by various phobias, resentments and lust for power. The individual projects onto the world promised by the candidate his/her dreams about a kingdom of justice where resentment and unbridled envy are vented in the full impunity for violations of taboos or in the punishment of “the subject/object of their envy”. Whereas in the developed democracies, one of the cornerstones of legitimation process is the cult of the successful political manager, in post-totalitarian regimes, the cult of the strict and attentive master plays an important role. It is precisely with the image of a strict and attentive master-adept that the idea of order (i.e., the imagined equivalent of tranquility). This happens because order represented by the candidate serves the role of a presupposed system of social behavior, for the disadvantaged individual who is under pressure of the necessity of thinking and making daily decisions. Instead, chaos and confusion are inevitably associated by the post-totalitarian individual with permanent conflict of interest, and thus with the democratic practices of resolving these conflicts at the institutional level. This results in his/her negative attitude to the principle of separation of powers which in turn defines the general political culture of the post-totalitarian society leading to totalization of the governmental sphere, attraction to the various models of the vertical power, and reincarnation of force component of legitimation process in the form of political terror.

To a large extent, a distrust of the procedures and practices of democratic legitimation is also a product of the historical memory of the post-communist individual. In fact, in the Soviet Union, there were two systems of law — the formal and the informal one. Legal ritual was followed only to the extent considered necessary by the party leaders. Thus, paradoxically, we are dealing in this case not

with the actual functionality of the law itself but with the relative independence of the legal “formalism, or symbolism” (Castoriadis) in the service of the political expediency of governing. The fact that, in the process of deployment of political practices, the law is not considered as an authentic value and the reproduction of imitative ritual as the only legitimational basis is continued leads to the glorification of force in the process of social communication and to a political dialogue dominated by the discourse of war with its customary insults, ridicule, and articulated disdain or even hatred towards the opponents.

The political experience of existing in the conditions of imitational democracy gives birth to a false understanding of the nature of the international institutions and their legitimational role as well as to a false identification of that experience with the experience of countries living in the classic democratic regimes. All this makes international dialogue extremely difficult, which is well illustrated by Ukraine’s suspended European integration. This identification provides ground to the conclusions whereby legitimation becomes limited exclusively to PR technologies and manipulation of consciousness — for example, to informing the public about the results of government policies, to the application of laws and holding of elections, to selective observance of constitutional norms, and so on. In all splendors, there appears the danger of anomie as the generally accepted standard of social behavior which is totally unacceptable in modern Western democracies. The more so because the very project of a united Europe is based on the fundamental values developed within the often dramatic and centuries-long history of the establishment of modern institutions. Above all, this refers to the fundamental human rights.

The correlation between legitimation and violence, which appeared in the process of deployment of post-Soviet political practices in modern Ukraine, clearly confirms the notion of the trans-historical nature of social and political structures formulated by Karl Marx in his “Eighteenth Brumaire of Louis Napoleon”. The socio-political structure is consolidated by relying on the legitimational standard and the symbolized and sanctioned ways of reconciliation with the existing political regime which even revolutionary vicissitudes fail to neutralize. However, the change of language drapery considered by Marx only as a way of changing the representation of social structures may in fact become one of the turning points during their historical transformations. It turns out that linguistic innovation, even as a revival of vocabulary from age-old epochs, plants “genetic” and irreversible changes in the social imaginary — and the more radical is such innovation, the greater opportunities for transformations are instilled in the functioning of a social institution.

Certainly, the abovementioned “decline of signification”, or a kind of semantic implosion of words that blossomed so much in the period of manipulative political technologies, essentially blocks the linguistic innovation strengthening the suspicion towards verbal propositions of political actors. However, the “credit history” of the established meanings of this or that idea affects significantly the upheavals in imagined institutions. Today, it is almost impossible to weaken — at least

within the confines of the Christian civilization — such concepts as democracy, freedom of speech, human rights, opposition rights, and free elections to the extent as to permanently erase them from the vocabulary of even those regimes that are authoritarian. The fact is that political interaction can only be made possible through the process of symbolic representation of action, which is well illustrated by the examples of international legitimation of contemporary authoritarian regimes and dictatorships. Despite their terrorist nature, these regimes are forced to legalize their actions in the space of the dominant political discourse of Western countries whose legal institutions are safely protected by their military might and the efficiency of their advanced models of market economy. Therefore, it is precisely the strength of the Western countries that serves as a decisive impetus for legitimational maneuvers in the implementation of foreign policy. This often reveals a fundamental incompatibility between the demonstrational imitation of democratic procedures by authoritarian regimes, with their “institutionalized duplicity” (Castoriadis) and the values of democratic regimes, beyond which it is difficult to imagine the functioning of the West’s political institutions. The fact that the Western countries still might resort to methods of *Realpolitik* does not necessarily mean that, being guided only by geopolitical rationality, they are ready to abandon the system of democratic values that form the coherent social and political institutional network of modern developed societies which was historically established through development and endurance. Despite the recessionary trends, this network remains the cornerstone of Western democratic societies relying on a political culture that has its own heroes, myths and sacred symbols. And every sacred symbol is fundamentally a strategic symbol, too.

The inefficiency of the propaganda strategies resorted to by the contemporary authoritarian (Belarus type) or the semi-authoritarian (Russia, Ukraine type) regimes in their foreign policy are the results of their illusions concerning the European understanding of the nature of the political. This is caused by the centuries-long lack of institutional experience in the European practices of governance originating from the principles of functioning of the Greek polis and from the standards of political behavior established by the practices based on the Roman law.

Nevertheless, such illusions do not belong exclusively to the representatives of the power establishment. In post-Soviet Ukraine, the understanding of politics as a simulation ritual as a way of payment for the implementation of one’s selfish private interests is widely practiced at all levels of common social consciousness. However, the most dangerous product of devaluation of the political was represented by the pseudo-stoic technology of “against all” during the 2009-2010 presidential race. In the context of discreditation of political participation (such slogans as “all politicians are the same” represented the jargon of this discreditation engrained into the mass consciousness), it became possible to suspend the core values of democracy that barely began to establish themselves after decades of pseudo-politics of totalitarian governance. The manipulative technology of “against all” became possible only on the social ground ravished by the practices

of the totalitarian society in which the individual's atomization reached its apex and in which the emancipation of the individual was erroneously identified with the emancipation from society.

Essentially, by promoting an escape into the private, by praising the idea of "the spiritual independence of intellectuals", this technology managed to turn the classical Greek "idiot" (i.e., an individual who, consciously or not, disengages him/herself from the agora of the polis through the non-recognition of the supremacy of political principle) into a cultural hero who became the embodiment of the highest moral virtues. The further developments in Ukraine clearly showed the harmfulness of ethical approach to political legitimation, since, the conditions of difficult choice, there appeared a complete relativity of Good and Evil and a fundamental impossibility of ethical universals. The guise of media-imposed system of values concealed the social, economic and political interests of the corporately consolidated quasi-elite.

The nature of the *political* and the nature of *political legitimation* manifest themselves primarily in the use of institutionalized action of power implemented through restriction and self-restriction. Denial of the supremacy of political principle in regard to the private sphere of the individual, devaluation of the values of democracy's institutional experience, and discreditation of the *political* all result in a massive spread of anomie and, eventually, in the restoration of the natural state. Under these conditions, the idols of intimidation, blackmail, deception, provocation and pretentious care come back to life.

The nature of the political legitimation manifests itself primarily through the institutions and thus through self-limiting power. But the negative institutional experience of democracy, domination of virtual and informal institutions caused the massive spread of anomie and eventually the animation of natural state. Under these circumstances, the idols of intimidation, blackmail, deception, provocation and ostentatious care come alive.

REFERENCES

- Baudrillard, J. (2000). *The Transparency of Evil*. [In Russian]. Tr. from French by I.L. Liubarskaya, E. Markovskaya. Moscow: Dobrosvet, 2000. [= Бодрийяр, 2000].
- Benteli, M. (1996). Le cas de l'Allemagne national-socialiste. In: *Dictature et légitimité*. Paris: PUF.
- Berger, P., Luckmann, Th. (1995). *The Social Construction of Reality. A Treatise on Sociology of Knowledge*. [In Russian]. Tr. from English by E. Rutkevich. Moscow: Medium. [= Бергер, Лукман, 1995].
- Bourdieu, P. (1993). *Sociology of Politics*. [In Russian]. Tr. from French by E. Vozniesenskaya, J. Ledovskikh, G. Cherednichenko, N. Shmatko. Moscow: Socio-Logos. [= Бурдьё, 1993].
- Castoriadis, C. (1996). *La montée de l'insignifiance*. Paris: Seuil.
- Hegel, G.W.F. (1990). *Philosophy of Right*. [In Russian]. Tr. from German by B.G. Stolpner, M.I. Levina. Moscow.
- Huizinga, J. (1992). *Homo Ludens*. [In Russian]. Tr. by publ. group. Moscow: Progress — Academia.

- Levinas, E. (1994). *Liberté et commandement*. Paris: Fata morgana.
- Robespierre, M. (s.a.). *Discours sur le jugement de Louis XVI lère intervention prononcé à la tribune de la Convention le 3 décembre 1792*. Retrieved from: <http://membres.multimania.fr/discours/louis1.htm>.
- Rorty, R. (1999). *Contingency, Irony, and Solidarity*. Cambridge (UK): Cambridge University Press.
- Rosanvallon, P. (2009). *Democratic Legitimacy*. [In Ukrainian]. Tr. from French by Ye. Marichev (p. 12). Kyiv: Kyiv Mohyla Academy.
- Tocqueville, A. de. (1986). *De la démocratie en Amérique*. Paris: Gallimard.
- Weber, M. (1990). Politics as a Vocation. In: Weber, M. *Selected works*. [In Russian]. Tr. from German by M. Levina, A. Philippov, P. Gaidenko. Moscow: Progress.

Received 15.01.2017

Oleg Bilyi

LEGITIMACY AND VIOLENCE (ON THE IMAGINARY OF POLITICAL POWER)

The main goal of the article is to show the formation of cultural-historical and philosophical-legal preconditions of political legitimacy. Also it deals with the correlation of the state governing and political recognition, violence and legitimation technologies, state institutions, and the imaginaries of political power. Special attention is given to the manipulative electoral sociology in the process of the authoritarian government establishment.

Key words: political legitimacy, violence, state institutions, imaginaries of political power, authoritarian governing

Bilyi, Oleh — doctor of sciences in philology, professor, leading research fellow, Department of culture, ethics and esthetics, H.S. Skovoroda Institute of Philosophy NAS of Ukraine.

*Olga
Gomilko*

UDC 342.7; 323.2

POST-TOTALITARIAN SITUATION: Totalitarian Virtualization vs Democratic Free Thinking?

Post-totalitarian situation is a result of collapse of totalitarian system and establishment of the society of a new type. The post-totalitarian situation reveals general social and cultural tendencies. Hence it's not peculiar only for the countries, which experienced the dominion of totalitarian regime. Totalitarian utopias, the implementation, dominion and collapse of which characterized 20th century, are the universal projects of human's development raised and substantiated by the Modern civilization. These Enlightenment projects demonstrate the historical capacity and cultural productivity of social constructivism, which determines the modern Western civilization at large. Therefore collapse of different versions of totalitarianisms — with fascist or communist regimes — is a great lesson for the entire world.

One of the important tasks is to research in what manner the post-totalitarian situation has an impact on democracy culture. Assuming the primacy of critical thinking for democracy one should ask: "What does the post-totalitarian situation mean for the course of the thinking?". After World War II a famous European intellectual mentioned: "How can the mind exist after Oswiecim?" In the same way we may ask: "How can thinking exist after totalitarianism? What kind it should be of?"

As a matter of fact a totalitarian regime destroys free unprejudiced mind and makes the existence of its social correlate — independent competent intellectual — impossible. Totalitarianism and actual autonomy of mind are incompatible. Totalitarian system in one of its

© O. GOMILKO,
2017

dimensions is a huge and effective anti-thinking machine. It is bound to destroy and to make any free and non-ideological intellectual movement impossible. That is why after the totalitarianism collapses the mind encounters urgent tasks — to overcome the anti-thinking system, non-freedom of the thought, ideological and theoretical prejudices and authority of mass myths. If a powerful inertia of totalitarian heritage is not overcome the philosophical mind will remain quasi-thinking bearing only artificial resemblance of actual comprehension. This is far much easier in the contemporary world overfilled with various intellectual simulacra.

Victory over from totalitarian society in the sphere of thinking is effectuated through a post-totalitarian discourse. The latter means trying to understand manifold aftermath of totalitarianism, consequences of its dominance and influence on the current state. However the post-totalitarian discourse is not so much accusation of the past as establishment of new standards of intellectual practice through reconsidering previous experience. Such reconsidering is impossible without thorough analysis of the essence of post-totalitarian society, decoding of all its components and analysis of its own consciousness.

The post-totalitarian discourse is being transformed into an arena, on which the thought, which is seeking for a freedom on the one side collides with a powerful inertia of old beliefs and stereotypes on the other side. This difficult competition is of importance not only for those societies, which underwent totalitarian transformations. It is an important impulse for the contemporary intellectual reflection in general and that is why it takes on universal significance.

Post-Totalitarian Discourse

Implementing the post-totalitarian discourse is impossible without thorough analysis of the essence of post-totalitarian society, decoding of all its components and mastering its reflection. In doing so, addressing the Soviet Marxism philosophical heritage plays a special role. Actualizing the Soviet Marxism reception in the post-totalitarian discourse may be considered in two aspects: as a source of knowledge about the epoch and as a means of combating totalitarian engagement of the modern thinking. Since, to release thinking from the chimeras inherent to totalitarian mind, thinking must create new ideas and purposes corresponding to the requirements set by a new social perspective and, moreover, it must revise previous intellectual experience from the position of criticizing totalitarianism. This procedure enables not only to release thinking from multiple obsolete stereotypes and ideological dogmas, but also to actualize its intellectual and social responsibility.

The post-totalitarian discourse becomes the concern of thinking's survival, the arena where freedom of thought and slavery of beliefs and patterns collide. Therefore, it gains importance not only for those societies that have experienced totalitarian transformations, but also becomes a universal factor of modern intellectual reflection. This universality of the post-totalitarian discourse is derived from rational nature of totalitarian utopias, since totalitarianism is not a regret-

table mistake of the history. It represents a potential version of the European civilization social and cultural development based on the attempt of human mind to arrange human life according to own yardsticks. So, any society relying solely upon rational principles may face a threat of totalitarianism.

The above said particularly concerns the modern civilization characterized by world globalization and violent penetration of engineering and high technologies in the most spheres of human life. All-round “distribution” of the best (with reference to requests for their carriers) models of social structures and technological “improvement” of human capabilities encourage loss of individual’s uniqueness and opportunities to exercise personal freedom. There is a trend to supplant an individual with various virtual substitutes such as a commercialized consumer, PC user, mass media character, etc. The changes of this kind reveal vulnerable spots of the modern civilization originating from totalitarian mutations and, under globalization conditions, they may work as destructive forces of the previous humankind acquisitions in establishing the ideal of human freedom.

Let’s address a phenomenon of totalitarian consciousness as one of powerful causes of human virtualization. Constructivist nature is among key attributes of totalitarian consciousness. Being practical embodiment of rationally substantiated social life vision, totalitarian reality deliberately generates a form of consciousness corresponding to its needs. The said generation takes place by withdrawing human definitions of life from legitimate truths. A major subject in totalitarian society is not a separate individual, not a citizen, not a person with his/her unalienable rights, but a social integrity represented by progressive (working) class in the case of class totalitarianism. As a result, this is not a specific individual, but virtual totality that gains the meaning of starting point of the entire human life. And entire social reality is built to match the demands and needs of this rational structure. The whole spectrum of human and absolute in human existence is reduced to class interests. Inserting an individual into such a social system, where he/she has lost its determinative status, results in his/her virtualization: an individual rejects his/her nature in favor of socially engaged rationality.

So, a man is virtualized not only in totalitarian societies. Virtualization may be a result of any rational practice. Therefore, the problem of man virtualization by totalitarian thinking gains more and more urgency not only for post-totalitarian society. Techno-scientific societies, where impact of computer virtual realities does not yield to the power of totalitarian utopia virtuality, also need thinking over these scenarios.

Actuality of reflection over fundamentals of the totalitarian past is also due to the need to set the right optics to our post-totalitarian reality — “a side view” — from a Western observer’s perspective. His vision is often damaged with numerous stereotypes and prejudices towards “undemocratic” societies. The same way, analysis of totalitarian phenomena is mostly reduced to that of Soviet and post-Soviet societies. Such a topographic localization simplifies the essence of the phenomenon, withdraws it from the orbit of those societies, where the problem of individual’s

virtualization acquires especially menacing proportions. Therefore, my thesis is as follows: analysis of Soviet totalitarianism reveals not only nonproductive and regressive forms of post-totalitarian practices, but also terrible warnings to the modern world that totalitarianism may be resuscitated in future scenarios.

Let me remind that the totalitarian ideology - a system of views based on the Marxism theoretical propositions claiming scientific nature and objective character — dissolved an individual in the universal element. Individual's lifeworld is annihilated and absorbed by social totality, which is individual's certainty, a truth of his/her being in the framework of totalitarian ideology. At the same time, human life is mystified — dead becomes alive, and alive is replaced with fictitious.

Edgar Morin in his *Autocritique* demonstrates the mechanism of individual's virtualization by totalitarian mind based on his own experience. He believes that his conversion to Marxism resulted from his personal existential crisis that showed itself as the loss of life sensation and impaired his consciousness. Entering into active practice on transforming the world according to Marxist ideology meant for him "reconciliation with himself and the world" [Moren, 1998: p. 30]. The feeling of belonging to the collective efforts aimed at transforming the world into a terrestrial land moved own personal problems aside as they did not deserve attention. E. Morin writes: "This philosophy expressed the human need of liberation in a naked and ideal form. To be implemented, the philosophy was to be transformed into active revolutionary practice. One should have resigned himself to the laws of history in order to control it, one should have accept reality to subdue it. This was the active practice that transformed the world" [ibid.]. He believes it seemed as if "Stalinism sank to the animal state to adapt itself to the abominations existing in our world in order to clean it from the same" [ibid., p. 31]. So, a fighter for a communistic idea in many respects resembles a PC user who feels himself a creator of various worlds in virtual game dimension. A real world stops its existence in its certainty both for a totalitarian mind carrier and a modern computer hacker. Whatever the case, virtual engagement deprives an individual of his/her independence and turns him/her into a supplement to artificially generated realities.

The totalitarian idea does not allow sovereignty of an individual. A person exists solely as the integrals of a universal body, social totality. Georges Bataille in his *Sovereignty* analyzed in detail this denial of individual's sovereignty by totalitarian experience. He considers individual's sovereignty as a principal quality of human existence. He defines sovereignty as a value opposing enslavement and conquest of an individual as they make an individual to live in accordance with the necessity, which limits are set by own labor. While "the sovereign individual consumes and doesn't labor" [Bataille, 1993: p. 198] enjoying the world gifts beyond the limits of his/her needs. Therefore, "the sovereign (or the sovereign life) begins when, with the necessities ensured, the possibility of life opens up without limit... Life *beyond utility* is the domain of sovereignty" [ibid.]. Sovereignty provides "*the miraculous* sensation of having the world at his disposal" [ibid., p. 199], that is it connects an individual with the *sacred* [ibid., p. 260].

In fact, Bataille with his sovereignty concept continues a prolonged, sustainable modern metaphysics tradition, with Descartes *ego* being its starting point, Kant's arbitrary (self-legitimized) personality being its classic expression, and various philosophical solutions — from Kierkegaard's *Existence* to Heidegger's *Dasein*, Jaspers' *Existence* and Husserl's *Lifeworld* — being its reproduction based on the ground of existential philosophy.

However, Bataille focused most attention on devaluation and loss of sovereignty by a modern man. It is no wonder that the larger part of his book is dedicated to analyzing the communistic version of totalitarian practices as he considers their core is denial of individual sovereignty. He defines communism as a controversial movement drawing its strength from the sovereignty that has been renounced. According to Bataille “communism is the countermovement, it is the repercussion that drew its strength from sovereignty only to overthrow it — and that owed its effectiveness to the opposition that sovereignty gave rise to. Communism is also that vast world where what is sovereign must come back to life, in new forms perhaps, but perhaps in the most ordinary form” [ibid., p. 261-262]. Under communistic reign, a man replaces the God and ruler and, particularly, God, who, according to Eckhart, is “nothing”. Anthropology replaces theology. This is “a man and his/her needs” (according to Stalin's definition) that becomes the centre of the world order and demands glorification. Labor becomes a fundamental definition of a man, is his essence and creates human. “The Sovereign value of Communism Is Man, but It Is Man Who, in Order To Produce Better, Has Renounced Sovereignty” [ibid., p. 313].

However, not only ordinary people were made to renounce sovereignty (it could be done in favor of the ruler and thus ensure the possibility to observe sovereignty in him being religiously delighted). But the sovereign himself represented by Stalin renounced his sovereignty — “he only had the *power* and not the *enjoyment*” [ibid., p. 323]. As a result of renounced sovereignty, an individual no longer belongs himself/herself and the world closes for him/her.

Ambivalence in understanding a man inherent to Marxism can be traced in the works of the famous Soviet Marxist philosopher V. Ivanov — a representative of Kyiv world-view school. In his book *Human Activity — Cognition — Art* he writes: “A man is such a reality, which has not only essence, but also is capable of *seizing* it as its object and thus transforming it into an organizing prerequisite, into motivation of practical life” [Ivanov, 1977: p. 102]. As a result, “a subject treats activity as its initiator, who has a primacy of sovereign goal-setting” [ibid., p. 105]. It is impossible to raise a man higher. But what man is in question? An empiric individual is least of all in question as he has been depreciated by Marxism in full. A man in his particularity and his purely private, individual precision in terms of Marxist understanding is something unreal and does not worth attention. He is only a moment in general, universal movement confirming a Man in absoluteness of his “essential forces”. The brilliant works by V. Ivanov visually prove that the Marxist theory really raises a man and asserts him as threshold ontological truth. But it makes so solely through reducing an individual to general definitions. Self-affirmation of

a man in his generality is gained through self-abandonment in his particularity, personality. So, sovereignty of an individual is lost.

What is a consequence of individual sovereignty destruction by totalitarian ideology and practice? Reduction of a person to social totality gives birth to *virtualization of a man*. Universal integrity by its ontological status may exist only as *virtual reality*. Upon totalitarian demand a man is forced to *disclaim* his/her life-world — abandon it as something invalid, for a virtual reality of a universal subject, which component he becomes. The totalitarian project itself should become a new world for a man. Utopia implementation turns into the basis of his/her vital activity, and ideological briefs into the highest regulations of his life. Therefore, all life truths yield to the truths of utopian aspirations. This turns a man into a fully virtual figure. It is virtualized three times:

Firstly, an individual exists in a totalitarian project aimed at implementation of a global-scale historical mission. But one can't live directly inside the project. The method of existence in the totalitarian project is mediation of every action, perception, reaction by the system of meanings built by the ideology.

Therefore, secondly, individual's lifestyle becomes absolutely virtual. He/she deals not with things, but with ideologemes; contacts not with persons, but with ideological masks; realizes not his/her life scenarios, but performs a role assigned by the utopia.

According to virtualized method of vital activity, an individual, thirdly, is virtualized. He/she stops belonging himself/herself. A personality at large arises exclusively in a field of the totalitarian project force. He is nothing beyond its limits. A man gets his/her justifiability, reality sensation and, finally, own "Ego" only within the totalitarian utopia space. A man exercises his self-identifications only via connection with a totalitarian movement and exclusively on the basis of taking part in the same. Eric Naiman's *Sex in Public. The Incarnation of Early Soviet Ideology* is an interesting research into totalitarian virtualization of a man, where he considers the utilization by early Soviet ideology of the bodily discourse with a special accent on sex problems in order to reach larger manipulation of a man. The author asserts that sex was among the major topics in political discourse those times [Naiman, 1997: p. 4].

I would not go deep into analytics of man's virtualization by totalitarian ideology and practice. I think the sense of the situation is outlined in sufficient detail. In general, it was thought over many times by various critics and analytics of totalitarianism. Accusing intonations towards it became commonplace long ago. But the problem of virtualization of a man and his being, so toughly visualized by totalitarian experience, goes far beyond existence of totalitarian projects. This is what I want to emphasize.

I address virtualization of a man by totalitarian ideology focusing not on research into totalitarian experience or settling world-view accounts with the past. The problem lies not in the past, but it in what *is happening*. A man is virtualized not only by totalitarian ideology. In its own manner, but not less consistently and tough, *modern sociality* annihilates the world of an individual.

The fact that researches into individual sovereignty and its destructions develop eloquently proves this thesis. As I have already noticed, this was Bataille, who focused in full on the totalitarian practices. He sees the totalitarian utopia as a source of threat to human sovereignty. But, the modern researches into human virtualizations believe that the destruction of human lifeworld originates from far more differing sources. The forms of existence virtualization differ the same way — from captivity in narcotic illusions and artificial mass media worlds to computer games, prostrations of socially parasitic way of life and modern “functional man”.

Summarizing I would say: virtualization of human existence today is combined with destruction of its existential component and disintegration of his/her lifeworld and it became a universal characteristic of modern, *global sociality*. Modern western civilization, in its own way, reproduces the same process of human transformation that was inherent to the totalitarian project. So, — once we agree to this diagnosis — we are to think over many things and start reconsidering seemingly doubtless and habitual notions.

Thus, the post-totalitarian situation aggravates the problem of human freedom and free thinking. The post-totalitarian discourse enables the modern philosophical thinking rather to reveal any (often hidden) threats that new forms of totalitarian thinking develop than to satisfy the interest in post-totalitarian countries. Strengthened virtualization of a modern man is among risk factors for free thinking. That is why, analyzing the post-totalitarian situation one should consider not only the totalitarian heritage, but also the modern experience making its resuscitation possible. The editorial: *The Lessons of 1889?* in *Philosophy* periodical acknowledged that the modern philosophical thinking has failed to answer numerous questions raised by the previous century totalitarian practices. Appealing to Hegel’s philosophic image of the owl of Minerva flying only at dusk, they state that twenty years after “it looks as if? Far from soaring into the dusk, the owl of 1989 is still in its egg” [Philosophy, 2010, p. 2]...

REFERENCES

- Moren, E. (1998). “Autocritique” in Jacqueline Russ. *La Marche Des Idées Contemporaines. Un panorama de la modernité*. [In Ukrainian]. Tr. from French by V. Shovkun. Kyiv: Osnovy, p. 30. [= Морен, 1998].
- Bataille, G. (1993). *The Accused Share. Volumes II and III*. New York, Zone Books, p. 198.
- Ivanov, V. (1977). *Human Activity — Cognition — Art*. [In Ukrainian]. Kyiv: Naukova Dumka, p. 102. [= Іванов].
- Naiman, E. (1997). *Sex in Public. The Incarnation of Early Soviet Ideology*. Princeton University Press, p. 4.
- Philosophy. The Journal of the Royal Institute of Philosophy* (2010), vol. 85, no. 331, p. 2.

Received 15.01.2017

Gomilko, Olha — Ph.D, Professor, Leading Research Fellow at the Department of Philosophy of Culture, Ethics, and Aesthetics, H.S. Skovoroda Institute of Philosophy, NAS of Ukraine.

*Олексій
Панич*

ПОСІБНИК З ІСТОРІЇ ФІЛОСОФІЇ: ШИРМА ЧИ ПРИЗМА?

*Андрій Дахній. Нариси історії західної філософії
XIX—XX століть: навчальний посібник.*

Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2015. — 488 с.

Зізнаюся одразу, що я з великою підозрою ставлюся до всіх підручників та посібників з історії філософії. Ба більше: я категорично проти такого вивчення історії філософії, коли «вторинний» текст — як-от, написаний сучасним автором огляд ідей видатних філософів минулого — виходить на перший план, чи, боронь Боже, взагалі фігурує як єдине обов'язкове для студентів читання з відповідного навчального курсу.

Причина цього проста: для мене філософія — не сукупність «ідей», а щоразу унікальний, притаманний тому чи іншому філософові, спосіб мислення, спрямованого на розв'язання тих чи інших філософських проблем. Відповідно, філософування кожного видатного філософа завжди глибоко особистісне, завжди має неповторний смак і неповторний шлях розвитку думки, які можна відчутти лише у безпосередньому (бодай фрагментарному) контакті з його творами. «Переказати» чужу філософію, у цьому сенсі, можна не більше, ніж «переказати» смак вишуканої страви, надавши сумлінний опис відповідного кулінарного рецепту.

З іншого боку, ставлення до філософії будь-якого автора також може бути лише особистісним — тобто його можна сумлінно формувати і висловлювати лише на підставі безпосереднього контакту з

відповідним способом філософування. Продовжуючи вже висловлену метафору, питати студента, «якою є суть теорії ідей Платона?», давши цьому студентові для роздумів лише лекційний чи підручковий матеріал, в якому якийсь сучасний автор висловлює *свою* оцінку теорії ідей Платона — все одно що просити студента «самостійно описати смак київського торта», спираючись на рецепт цього торта і прочитаний ним відгук іншої людини, якій пощастило поласувати цим тортом особисто.

Фактично, такий спосіб вивчення філософії вбиває в очах студентів саме її єство: адже головним підсумком такого вивчення стає враження, що філософію цілком адекватно можна засвоїти «з чужих слів», а достатній рівень обізнаності у цьому предметі визначається спроможністю студента переказати викладачеві його, викладача, оцінки думок інших філософів, приймаючи як «правило академічної гри», що ці оцінки буцімто і є «об'єктивно правильною позицією» з кожного обговорюваного у курсі питання.

Простіше кажучи, йдеться про сумнозвісний принцип традиціоналістської освіти, до болю знайомий нам за культурою радянського часу: «я _____ не читав, але знаю, як це правильно оцінити» (замість пропуску можна поставити ім'я будь-якого філософа, літератора, вченого тощо).

Ось чому я переконаний, що у вивченні історії філософії головну роль завжди мусять відігравати — бодай фрагментарно підібрані — тексти самих філософів, що вивчаються; всі ж навчальні посібники можуть у найкращому разі відігравати допоміжну роль (що формально відповідає їхньому жанровому статусу), полегшуючи студентові знайомство з філософськими першоджерелами, але жодним чином не замінюючи його.

Скажу ще інакше: навчальний посібник з історії філософії може бути доброю чи поганою призмою, крізь яку студентові може бути легше дивитися на обрані викладачем для вивчення фрагменти філософських текстів; але горе тим викладачам (та їхнім студентам), які силяться перетворити цю призму на повністю непрозору ширму.

Висловивши це *caveat* (і перепросивши за такий розлогий початок), я тепер можу широко сказати, що з радістю рекомендував би навчальний посібник Андрія Дахнія «Нариси історії західної філософії XIX—XX століть» як гарну допоміжну призму всім тим, хто викладає студентам історію філософії відповідного періоду.

З приємністю зазначу: автор рецензованого посібника цілком поділяє думку про те, що історія філософії — це, насамперед, історія особистостей, і лише як похідне від цього — також історія філософських шкіл чи течій. Тому його спосіб висвітлення широко зрозумілого «позитивізму» (включно з неопозитивізмом, аналітичною філософією та «критичним раціоналізмом»), екзистенційної філософії та неотомізму є таким: спершу стисла характеристика філософської течії та її історико-культурного контексту, а потім докладний опис філософських ідей чільних представників цієї течії (в посібнику це Конт, Мах, Шлік, Карнап, Рассел, Вітгенштайн, Поппер,

К'єркегор, Ясперс, Гайдеггер, Сартр, Марітен та Жільсон). Не менш важливо й те, що кожний такий «філософський портрет» починається зі жвавого та захопливого переказу біографії відповідного філософа, в якому Андрій Дахній проявляє себе справжнім майстром історико-біографічної методи (або, як тепер модно казати, «біоконцептографічного аналізу»). Це не означає, що міркування та ідеї певного філософа механічно «виводяться» з його біографії; натомість біографія та сукупність ідей щоразу постають в описі Андрія Дахнія як дві значущі складові єдиного особистісно-філософського цілого.

Іншими словами, Андрій Дахній робить свій посібник настільки жвавим та «багатоособистісним», наскільки це взагалі можливо для вторинного історико-філософського джерела. На мій погляд, навіть це не дає авторові підстави очікувати від студентів, прочитавши лише цей посібник, виконувати завдання на кшталт: «Проаналізуйте концепт «ідеальної мови», спираючись на ідеї «Логіко-філософського трактату»» (с. 151), або «Чи є, на думку Сартра, екзистенційна філософія гуманістичною? Відповідь обґрунтуйте» (с. 385). Певен, що до виконання таких завдань лише на основі прочитаного посібника будь-який викладач (зокрема й Андрій Дахній) цілком міг би застосувати ставлення до викладання філософії Мартіна Гайдеггера, яке сам Андрій Дахній вдало описує на с. 309: «...молодий викладач зазначав, що те, про що він говорив чи писав, йому достеменно відомо, натомість його більше цікавить, що з відповідного приводу думає сам студент» (але ж ясно, що в історії філософії, без першоджерел, скласти особисту думку про будь-що принципово неможливо!). Разом з тим, якби студенти, вивчаючи курс історії філософії, познайомилися б, крім бодай уривків «Трактату» і статті «Екзистенціалізм — це гуманізм», також і з рецензованим посібником, їм, безумовно, було б легше відповідати на ці та інші подібні запитання.

На мій погляд, Андрій Дахній описує погляди обраних ним для аналізу філософів майже в усьому адекватно, за винятком лише поодиноких суперечливих деталей. Це й не дивно, враховуючи його досконале знайомство із текстами описуваних авторів (як видно з посібника, здебільшого мовою оригіналу) та власний досвід дослідницької роботи з ними (на с. 263 посібника, зокрема, згадується німецькомовна публікація Андрія Дахнія у Вюрцбурзі, присвячена порівняльному аналізу філософії Шопенгауера і К'єркегора). Серед нечисленних моментів нашого розходження я б назвав, наприклад, тези про прихильність Ф.Г.Бредлі до «діалектичного методу» Гегеля (с. 99; я б сказав, що за всього — часто перебільшованого — «гегельянства» Бредлі, найвіддаленішим від нього боком Гегелевої філософії є саме діалектична метода); про те, що в «Трактаті» Вітгенштайна набули свого «найповнішого і найрадикальнішого вираження» ідеї Бертрана Рассела (с. 113; я назвав би цю тезу применшенням філософської оригінальності одразу і Рассела, і Вітгенштайна); про те, що максима «мотором діалектичного процесу є *негативне*», притаманна філософії К'єркегора на від-

міну від Гегеля (с. 225; але ж для Гегеля «діалектичний момент» логічного також є саме негативним, заперечним моментом логіки). Втім, такі моменти вкрай нечисленні, і я згадав їх тут лише тому, що абсолютна згода одного історика філософії з іншим істориком філософії в усіх деталях опису та оцінки обговорюваних ними філософів, напевно, могла б здатися читачам цієї рецензії дещо підозрілою.

Коментуючи історико-філософські екскурси Рассела, Андрій Дахній розсудливо зазначає: «всі історики філософії достатньо вибірково підходять до розглядуваного матеріалу, і жодному з них не поталанило однаково якісно і вичерпно викласти всі — навіть найпомітніші — концепції в історії мислення» (с. 111—112). Перекоаний, що автор цитати застосовує вказане правило також і до себе (як, звісно ж, і я до себе). Проте, звичайно, це не означає, що всім історико-філософським працям бракує якості та вичерпності однаковою мірою. Вважаю, що Андрій Дахній у своєму посібнику зробив максимум того, на що спроможний сумлінний історик філософії в обраному жанрі та обсязі. Тому я щиро рекомендую це видання всім викладачам історії філософії, студенти яких, крім фрагментів філософських першоджерел, мають достатньо сил і часу, щоб знайомитися ще й з доброякісними допоміжними ресурсами.

Шановні читачі!

20 квітня розпочинається *передплата* на періодичні видання на 2-ге півріччя 2017 року.

Передплату можна оформити за «Каталогом видань України»:

- у відділеннях поштового зв'язку
- в операційних залах пошти
- у пунктах приймання передплати
- на сайті ДП «Преса» www.presa.ua

ВИМОГИ ДО АВТОРІВ

- Редакція приймає матеріали у вигляді машинописних або роздрукованих текстів (2 примірники, через 1,5–2 інтервали, кг 12–14) та в електронній версії, записаній на дискеті чи інших зйомних носіях (із роздруківкою) або надісланій електронною поштою на адресу редакції (електронний документ у форматі MS Word-97–2000 без позиціювання та переносів, шрифт — Times New Roman, за винятком символічних шрифтів у формулах).
 - Необхідно подати україномовну та англomовну анотацію статті із викладом головних методологічних і методичних засад дослідження, його результатів та висновків (обсяг — близько 0,7 стандартної машинописної сторінки, або 1200 знаків), а також зазначити дисципліну, до якої належить стаття, й навести ключові слова українською та англійською мовами.
 - Прізвище, ім'я, по батькові, контактний телефон, адресу та e-mail автора, а також відомості про його місце роботи (з повною адресою), посаду, науковий ступінь і сферу дослідницьких інтересів слід подати на супровідній сторінці, де слід навести також ім'я та прізвище автора латиницею (за наявними документами, наприклад, за закордонним паспортом).
 - Бібліографічні відомості належить подавати наприкінці статті у вигляді двох списків літератури: 1) мовами оригіналів за абеткою (спочатку джерела, надруковані кирилицею, потім — латиницею, решту іншомовних джерел — у латинській транслітерації); 2) англійською мовою (детальнішу інформацію можна одержати у відповідального секретаря редакції). Посилання на джерела слід наводити у тексті в дужках за міжнародними стандартами (напр.: [Бурбакі, 1978: т.1, с.1]), а коментарі — у постсторінкових виносках із послідовною нумерацією.
 - До цитат, що їх переклав автор, слід додати відповідні фрагменти мовою оригіналу.
 - Якщо стаття містить ілюстраційний матеріал (таблиці, графіки, діаграми, рисунки тощо), кожен такий матеріал має бути поданий із відповідним підписом в електронному вигляді: таблиці, графіки та діаграми — у форматах Excel, рисунки — у форматах CorelDraw чи Adobe Illustrator (імпортовані у Word ілюстрації не придатні для подальшої роботи).
 - Редакція рукописи не рецензує і не повертає. Експертиза редакційної колегії має суто внутрішньоредакційне призначення.
 - Автор не має права передавати в інші видання прийняті редакцією та ухвалені редколегією до друку матеріали.
 - Статті за підписами авторів висловлюють їхні погляди, які можуть не збігатися з позицією редакційної колегії.
 - Редакція має право скорочувати статті та робити літературне редагування.
 - Надання матеріалів редакції часопису передбачає згоду на публікацію в друкованому вигляді у часописі та в електронній версії на сайті часопису, а також у виданнях, з якими редакція укладає відповідні угоди.
-

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Олег БІЛИЙ,
Абдусалам ГУСЕЙНОВ (Росія),
Отфрід ГЬОФЕ (Німеччина),
Анатолій ЄРМОЛЕНКО, Вахтанг КЕБУЛАДЗЕ,
Барбара КАСЕН (Франція), Микола КИСЕЛЬОВ,
Саймон КРИЧЛІ (Велика Британія),
Анатолій ЛОЙ, Віталій ЛЯХ,
Мирослав ПОПОВИЧ, Сергій ПРОЛЕЄВ,
Марина ТКАЧУК, Олег ХОМА,
Пьотр ШТОМПКА (Польща)

НАУКОВА РАДА

Віктор АНДРУЩЕНКО, Ігор БИЧКО,
Тарас ВОЗНЯК, Леонід ГУБЕРСЬКИЙ,
Ірина ДОБРОНРАВОВА, Анатолій КОЛОДНИЙ,
Анатолій КОНВЕРСЬКИЙ, Василь КРЕМЕНЬ,
Марія КУЛТАЄВА, Валентин ЛУК'ЯНЕЦЬ,
Віктор МАЛАХОВ, Володимир МЕЛЬНИК,
Микола МИХАЛЬЧЕНКО, Михайло МІНАКОВ,
Віктор ПАЗЕНОК, Мирослав ПОПОВИЧ,
Сергій ПРОЛЕЄВ, Володимир РИЖКО,
Тетяна СУХОДУБ, Анатолій ТОЛСТОУХОВ,
Іван ЦЕХМІСТРО

Науковий редактор тематичного випуску
Олег БІЛИЙ

РЕДАКЦІЯ

Мирослав ПОПОВИЧ, Сергій ПРОЛЕЄВ
(головні редактори)
Світлана ІВАЩЕНКО (відповідальний редактор)
Алла СТРАТЬЄВА (відповідальний секретар)
Вячеслав НЕДАШКІВСЬКИЙ (редактор)
Ольга КРАВЧЕНКО (коректор)
Іламі ЯСНА (стажер)

Адреса редакції

01001, Київ, Трьохсвятительська, 4
Тел. 278-39-78; 050-358-92-18
E-mail: f_dumka@ukr.net

Видання здійснюється за сприяння
Міжнародного фонду «Відродження»

The journal is published with the support
of International Renaissance Foundation

Технічний редактор *Т. Шендерович*
Комп'ютерна верстка *Н. Яременко*

Підписано до друку 11.05.2017.
Формат 70 × 100/16. Гарн. Ньютон.
Ум. друк. арк. 9,43. Обл.-вид. арк. 9,53.
Тираж 429 прим. Зам. № 4894.

Видавець і виготовлювач
Видавничий дім «Академперіодика» НАН України
01004, Київ-4, вул. Терещенківська, 4
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
Серії ДК №544 від 27.07.2001 р.

EDITORIAL BOARD

Oleh BILYI,
Abdusalam GUSEINOV (Russia),
Hotfried HÖFFE (Germany),
Anatolii YERMOLENKO, Vakhtang KEBULADZE,
Barbara CASSIN (France), Mykola KYSELIOV,
Simon CRITCHLEY (Great Britain),
Anatolii LOY, Vitalii LIAKH,
Myroslav POPOVICH, Serhii PROLEEV,
Maryna TKACHUK, Oleh KHOMA,
Piotr SZTOMPKA (Poland)

ACADEMIC COUNCIL

Viktor ANDRUSHCHENKO, Ihor BYCHKO,
Taras VOZNIAK, Leonid GUBERSKYI,
Iryna DOBRONRAVOVA, Anatolii KOLODNYI,
Anatolii KONVERSKYI, Vasyl KREMEN,
Mariya KULTAEVA, Valentyn LUKYANETS,
Viktor MALAKHOV, Volodymyr MELNYK,
Mykola MYKHALCHENKO, Mykhailo MINAKOV,
Viktor PAZENOK, Myroslav POPOVICH,
Serhii PROLEEV, Volodymyr RYZHKO,
Tetiana SUKHODUB, Anatolii TOLSTOUKHOV,
Ivan TSEKHMISTRO

The editor of thematic heading
Oleh BILYI

EDITORIAL STAFF

Myroslav POPOVICH, Serhii PROLEEV
(Editors-in-Chief)
Svitlana IVASHCHENKO (Managing Editor)
Alla STRATYEVA (Executive Secretary)
Viacheslav NEDASHKIVSKYI (Subeditor)
Olha KRAVCHENKO (Corrector)
Ilami YASNA (Probationer)

Contacts

4 Triokhsviatytska St., Kyiv, 01001, Ukraine
Tel. 278-39-78; 050-358-92-18
E-mail: f_dumka@ukr.net

Technical Editor *T. Shenderovych*
Computer page-proof *N. Yaremenko*

Passed for printing 11.05.2017.
Format 70 × 100/16. Newton set.
Conv. print. sheet 9,43. Publisher's signature 9,53.
Publ. 429. Order № 4894.

Publisher and printer
Publishing House "Akademperiodyka", NAS of Ukraine
4 Tereshchenkivska St., Kyiv, 01004, Ukraine
Publishing trade object certificate
Series DK №544 of 27.07.2001